

Denis Diderot

Házasság és hűség

Három elbeszélés

**Fordította:
Bartócz Ilona és Dániel Anna**

A fordítás a Gallimard könyvkiadó „Bibliothèque de la Pléiade” sorozatában megjelent
Diderot: Oeuvres (Paris, 1951) című kiadvány alapján készült.
Az utószót és a jegyzeteket írta Dániel Anna.

TARTALOM
Egy este otthon
Igaz mese
Házasság és hűség
Utószó

Egy este otthon

(Entretien d'un père avec ses enfants, ou du Danger de se mettre au-dessus des lois)¹

Apámnak, a kiváló ítélőképességű, de jámbor férfinak szigorú becsületessége közismert volt az egész vidéken. Polgártársai nemegyszer kérték fel döntőbíráskodásra, sőt idegenek is gyakran bízták rá utolsó akaratuk végrehajtását. A szegények megsiratták, amikor meghalt. Betegsége idején a város kicsinye és nagyja kívánta felgyógyulását. Mikor megtudták, hogy végét járja, az egész város bánkódott. Képe örökre bevésődött emlékezetembe, mintha most is ott látnám karosszékében ülve, nyugodtan, derűs arccal. Mintha most is hallanám a szavát. Elmondom egy esténk történetét, hogy példázzam vele a többi.

Tél volt. Ott üldögéltünk apám körül a tűz előtt, pap fivérem, testvérhúgom meg én. A hírnévvel járó kellemetlenségekre fordult a szó, s apám azt mondta:

- Fiam, mi mindketten nagy zajt csaptunk a világban, csak az a különbség, hogy te a szerszámmal a saját nyugalmaidat zavartad meg, én a magaméval pedig a másokét.

Az öreg kovácsmester, miután megeresztette ezt a jónak is, rossznak is beillő tréfát, elrevezett, és közben oly különös figyelemmel nézett bennünket, hogy az abbé megkérdezte tőle:

- Min tűnődik, édesapám?

- Azon, hogy a leginkább áhított hírnév, a becsületesség milyen veszélyekkel jár, még annak a számára is, aki megérdemli. - Kisvártatva, rövid hallgatás után hozzátette: - Még most is beleremegek, ha eszembe jut... Hinnétek-e gyermekeim? Egyszer életemben már-már oda jutottam, hogy kifosztalak titeket, igen, hogy teljességgel kifosztalak benneteket.

AZ ABBÉ: Hogy történt?

APÁM: Hogyan? Elmondom... Mielőtt nekikezdenék, igazítsd meg a párnámat Húgocska, nagyon lecsúszott - szólt oda lányának. Te pedig - (ezt nekem mondta) - húzd össze alul háziköntösömet, mert a tűz perzseli a lábam szárát. Ugye ismertétek mindannyian a thivet-i plébánost?

HÚGOM: Azt a derék öreg papot, aki százesztendőskorában is minden délelőtt négy mérföldet gyalogolt?

AZ ABBÉ: És százegy éves korában hunyt el, mikor megtudta, hogy a vele együtt lakó kilencvenkilenc esztendőskorú öccse meghalt?

APÁM: Igen, ő az...

AZ ABBÉ: No és?

APÁM: No és, az örökösei, csupa szegény ember, akik szerte az országutakon, a falvakban tengődtek, templomok előtt koldultak, meghatalmazást küldtek nekem, amely feljogosított, hogy menjek el a helyszínre, és gondoskodjak megboldogult rokonuk, a plébános javainak biztonságbevételéről. Hogyan tagadhattam volna meg a földönfutóktól azt a szolgálatot, amit számos jómódú családnak megtettem? Elmentem Thivet-be: kihívtam a helybeli hatóságot, azonmód lepecsételtetem a zárat, és vártam az örökösök megérkezését. Hamarosan meg is jöttek, lehettek vagy tízen, tizenketten. Asszonyok harisnya nélkül, mezítlábasan, jóformán

¹ Az elbeszélést 1770-ben írta a szülővárosában, Langres-ban tett látogatása után. 1773-ban jelent meg Zürichben egy másik Diderot elbeszéléssel, a *Les deux amis de Bourbonne*-nal együtt.

ruha nélkül, mellükhöz szorítva cipelték vásott köténybe bonyált gyereküket, nyomorúságos aggastyánok, akik a vállukra vetett boton rongyokba csavart rongycsomót cipelve vánszorogtak odáig; iszonyatos nyomorúság tárult elém. Képzeljétek el ezek után az örökösök boldogságát, mikor megtudták, hogy vagy tízezer frank várakozik mindegyikükre, mert a helybeliek szerint a plébános vagyona legalább százezer frankra rúghatott.

A pecsétet feltörték. Az egész napom azzal telt el, hogy leltárba vettem az ingóságokat. Beköszöntött az este. Az inségesek elmentek, magamra maradtam. Azon igyekeztem, hogy minél előbb megkapják örökségüket, hogy aztán útnak engedhessem őket, s magam is hazatérhessek ügyes-bajos dolgaimhoz. Egy íróasztal alatt ócska ládát találtam, a födele hiányzott, s tele volt tömve limlom papírokkal: régi levelek, válaszok fogalmazványai, régen elavult nyugták, kiselejtezett elismervények, feljegyzések kiadásokról és egyéb hasonló kacat; ilyen helyzetben azonban az ember mindent elolvas, nem dobhat félre semmit sem. Már a végefelé jártam ennek az unalmas böngészésnek, mikor egy meglehetősen hosszú írás került a kezembe. Tudjátok mi volt ez az írás? Végrendelet! A plébános aláírásával ellátott végrendelet. Ez a testamentum olyan réges-régen kelt, hogy azok, akiket végrehajtókként megnevezett, már húsz esztendeje meghaltak. A végrendelet mindenből kitudta a nyomorultakat, akik ott aludtak a közelemben, és általános örökösként a Fréminéket, a gazdag párizsi könyvkereskedő-családot nevezte meg, te, fiam, bizonyára ismered őket. Képzeljétek el megdöbbenésemet és fájdalmamat; mitévő legyek ezzel az írással? Elégessem? Miért ne? Hiszen minden szempontból megbotránkoztató. A hely, ahol megtaláltam, a papírkacatok, amelyek közé szórva hozzájuk hasonlóvá vált, mindez nem vádaskodott-e elég erővel ellene, nem is beszélve felháborító igazságtalanságáról? Ezt mondogattam magamban és közben, míg képzeletemben magam előtt láttam a szerencsétlen, kifosztott, reményeikben csalatkozott örökösöket, lassan egyre közelebb tartottam a tűzhöz a testamentumot... Majd első gondolataimat másfajta gondolatok keresztezték; rémület fogott el, hátha tévesen döntök ebben a nagy fontosságú ügyben. A bizonytalanság saját ítélőképességemben, a félelem, hogy inkább a szívem mélyén kiáltó részvét hangjára hallgatok, semmint az igazságéra, hirtelen visszarántott, és az éj hátralévő részében egyre ezen a méltánytalan testamentumon töprengtem, amelyet többször is a tűz felé tartottam, azon tusakodva, hogy elégessem-e vagy sem. Az utóbbit választottam, de egy perccel előbb vagy később talán tűzbe vettem volna a papírt. Úgy véltem, hogy tanácsatlanságomban ajánlatos lesz egy bölcs ember szavát meghallgatni. Pitymallatkor lóra ültem hát, és vágóban igyekeztem a város felé; ellovagoltam a házam kapuja előtt, de nem tértem be, csak akkor szálltam le a nyeregből, amikor a papnevelde elé értem, ahol akkoriban az oratoriánusok székeltek. A papok között volt egy, aki kitűnt szilárd ismereteivel és erkölcsének jámborságával, név szerint Bouin atya; egyházközségében a legkiválóbb hitvitázó hírében állt.

Apám itt tartott elbeszélésében, mikor Bissei doktor, a ház barátja és orvosa benyitott. Apám egészsége felől érdeklődött, megtapogatta pulzusát, és részint kiegészítette, részint megszigorította étrendjét, aztán letelepedett, s beszélgetni kezdett velünk.

Apám kérdezősködött a doktor egyik-másik betegéről, többek között egy vén csirkefogóról, La Mésangère jószágfelügyelőről, aki valaha városunk polgármestere volt. Ez a jószágfelügyelő gazdája ügyeit teljesen összekuszálta, jogtalan kölcsönöket vett fel a nevében, értékpapírokat sikkasztott, pénzösszegeket tulajdonított el, temérdek gazság terhelte a lelkét, nagy részét rá is bizonyították, és megszégyenítő, sőt talán halálos büntetés várt rá. Ügye akkoriban egész vidékünket foglalkoztatta. Az orvos azt mondta, hogy ez az ember nagyon súlyos beteg, de ő reménykedik, hogy talpra állítja.

APÁM: Ezzel ugyancsak rossz szolgálatot tesz neki.

ÉN: És nagyon helytelen cselekedet.

BISSEI DOKTOR: Helytelen cselekedet? Ugyan már miért, kérném szépen?

ÉN: Mert annyi gonosztevő van a világon, hogy nem szabad visszatartani azt, aki elkívánczik belőle.

BISSEI DOKTOR: Az én dolgom az, hogy meggyógyítsam őt, nem pedig hogy ítélkezzem felette: meg fogom gyógyítani, mert ez a mesterségem, s aztán a bíró felkötötte, mert ez meg az ő mestersége.

ÉN: Csakhogy valamennyi becsületes polgárnak, magának is doktor, és nekem is, van egy közös hivatásunk, az, hogy a közjóért munkálkodjunk, amennyire csak erőnkől telik; és mi haszna van a közjónak abból, ha megmentenek egy gonosztevőt, akitől a törvények hamarosan meg fogják szabadítani?

BISSEI DOKTOR: És ki nyilvánította őt gonosztevőnek? Én?

ÉN: Nem, a saját tettei.

BISSEI DOKTOR: És ki tartozik ismerni a tetteit? Én?

ÉN: Nem; de engedje meg doktor, hogy változtassak egy kicsit a tételen, tegyük fel, hogy van egy beteg, akinek a bűnei szélteben hosszában hírhedtek: önt elhívják hozzá, odasiet, szét-húzza az ágy függönyét, és felismeri Cartouche-t vagy Nivet-t.² Hajlandó lenne Cartouche-t vagy Nivet-t meggyógyítani?

Bissei doktor egy pillanatnyi habozás után szilárd hangon kijelentette, igenis meggyógyítaná, elfeledkezne a beteg nevééről, hogy csak a betegséggel foglalkozzék; hogy neki csakis a betegséggel szabad foglalkoznia, s ha ettől egyetlen lépést is tágitana, hamarosan nem tudná, hol álljon meg. Ha az orvosi kezelést a beteg életének és jellemének vizsgálata előzné meg, az emberek életét kiszolgáltatnánk a tudatlanságnak, az indulatoknak, az előítéleteknek.

- Amit itt maga elmondott nekem a gonosztevőről, egy janzenista³ is elmondaná a molinistáról,⁴ a katolikus a protestánsról. Ha maga engem Cartouche ágyától eltávolít, a vakbuzgó el fog távolítani az ateistájától. Éppen elegendő feladat az orvosság adagolása - semmi szükség, hogy kiadagoljuk a gonoszságot is, amely megengedi, vagy megtiltja a gyógyszer alkalmazását...

- De doktor - feleltem -, mit szólna ahhoz, ha a maga buzgó kezelése után a meggyógyult bűnöző azzal kezdené, hogy meggyilkolja a maga barátját? Tegye a szívére a kezét: nem bánná meg, hogy meggyógyította? Nem keseregne: Miért segítettem rajta! Mért nem hagytam elpusztulni! Nem mérgezné meg ez a gondolat egész hátralévő életét?

BISSEI DOKTOR: Bizonyára bánat emésztene, de nem lenne lelkipurdalásom.

ÉN: Hát lehet-e lelkipurdalása, ha - nem azt mondom, hogy elpusztított, mert az nem fedné a valót - csak hagyott elpusztulni egy veszett kutyát? Hallgasson meg, doktor. Én elszántabb vagyok, mint maga, nem hagyom, hogy a meddő fontolgatások béklyót rakjanak rám. Tegyük fel, hogy orvos vagyok. Ránézek a betegemre, s ahogy nézem, ráismerek egy bűnözőre, és így szólok hozzá: - Te nyomorult, igyekezz minél előbb meghalni, magadnak is, másoknak is ez a legjobb. Tudom én jól, mit kellene tenni, hogy megszűnjön ez a gyötrelmes nyilallás az olda-

² *Cartouche és Nivet* - mindkettő híres haramia. Diderot fiatalkorában kerékbe törték őket Párizsban, a Grève téren.

³ *Janzenisták* - Janzenius püspök követői, akik kétségbevonták a szabad akaratot.

⁴ *Molinisták* - Molina spanyol jezsuita követői az akaratszabadság és az isteni kegyelem dogmáinak kérdésében szemben álltak a janzenistákkal. Szenvedélyes vitáiknak nagy irodalma volt.

ladban, de őrizkedem attól, hogy a gyógyszert felírom: nem gyűlölöm annyira polgártársaimat, hogy ismét közéjük szabadítsalak, önmagamot pedig sírig tartó szenvedésre kárhoztassam a gazságok miatt, amiket nyilván el fogsz követni. Nem leszek büntársad. Azt az embert, aki a házában rejtegetne, megbüntetnék, hát lehet-e ártatlan az, aki megmenti az életedet! Nem, ez lehetetlen! Ha bánt valami, csak az bánt, hogy mikor pusztulni hagylak, megszabadítalak a kivégzéstől. Eszem ágában sincs, hogy megmentsem az életét annak, akit a természetes igazságosság, a közjó és embertársaim érdekében fel kell jelentenem. Halj meg, s ne mondhassa senki, hogy tudásom és gondoskodásom segítségével egy szörnyeteggel több él a földön.

BISSEI DOKTOR: Vizszontlátásra, papa. Kevesebb kávéét igyék ebéd után, érti?

APÁM: Ó, doktor úr, olyan jólesik az a kávé.

BISSEI DOKTOR: És legalább sok, nagyon sok cukorral igya.

HÚGOM: De doktor úr, a cukortól fejünkbe száll a vér.

BISSEI DOKTOR: Mesebeszéd! Isten vele, filozófusom.

ÉN: Doktor, csak még egy percet! Galenus,⁵ aki Marcus Aurelius⁶ uralkodása alatt élt, és egészen bizonyos, hogy nem volt mindennapi ember, ámbár hitt az álmokban meg az amulettek és rontások erejében, így nyilatkozik az újszülöttek életbentartására vonatkozó előírásokról: „Tanácsaimat a görögökhöz, a rómaiakhoz meg azokhoz intézem, akik az ő nyomukban járnak a tudományok művelésében. Ami a germánokat és a többi barbár törzset illeti, azok éppen oly kevésbé méltók rá, mint a medvék, a vadkanok, az oroszlanok és más vadak.”

BISSEI DOKTOR: Ismerem ezt a mondást. Mindketten tévednek, Galenus azért, hogy ezt a képtelenségét kijelentette, maga pedig azért, mert hivatkozik rá. Maga nem lenne a világon és nem mondhatta volna el ezt a magasztalást vagy megállapítást Galenusról, ha a természet nem gondoskodott volna jobban a germánok gyermekeinek életbenmaradásáról, mint Galenus.

ÉN: Mikor utoljára pusztított a pestis Marseille-ben...

BISSEI DOKTOR: Csak gyorsan, mert sietnem kell!

ÉN: ...gonosztevők árasztották el a várost, fosztogattak, gyilkoltak: felhasználták az általános fejtelenséget, hogy mindenfajta bűn révén megszédjék magukat. Az egyik haramia pestises lett, s egy sírásó, akit a hatóság társaival együtt kirendelt a halottak eltakarítására, felismerte. A sírásók bementek a házakba, és a hullákat kidobálták az utcára. A mi emberünk nézi a gonosztevőt, s azt mondja:

„Hé, te nyomorult! Hát itt vagy!” - S abban a pillanatban már meg is ragadja, és a lábánál fogva vonszolja az ablak felé.

„Még nem haltam meg!” - kiált a gonosztevő.

„Elégge halott vagy” - vág vissza a másik, s már le is hajítja a harmadik emeletről. Doktor, hadd mondjam meg, hogy ez a sírásó, aki oly fürgén siettetette a gonosz pestisest a halálba, az én szememben kevésbé vétkes, mint az ügyes kezű orvos, aki éppen úgy, mint maga, meggyógyította volna. No, most már mehet.

A DOKTOR: Kedves filozófusom, annyira csodálom szellemét és lelkesedését, ahogy óhajtja, de a maga erkölcsi felfogása soha nem lesz az enyém, sem a tisztelendőé, ezt lefogadom.

⁵ *Galenus* (Galénosz, 131-201) - az ókori görögség legkiválóbb orvostudósa.

⁶ *Marcus Aurelius* - római császár és filozófus, 161-180-ig uralkodott.

AZ ABBÉ: Biztosra fogad.

Éppen neki akartam támadni az abbénak, de apám mosolyogva hozzám fordult, és azt mondta:
- Te a saját ügyed ellen szónokolsz.

ÉN: Miért?

APÁM: Ugye az a kívánságod, hogy a gazfickó jószágfelügyelő, az a La Mésangère patkoljon el. Hát akkor csak hadd kezelje a doktor. Mit pusmogsz magadban?

ÉN: Azt, hogy Bissei sose lesz méltó olyan emléktáblára, amelyet a rómaiak Hadrianus⁷ császár orvosának kapujára helyeztek el a halála után: *A haza szabadítójának*.

HÚGOM: És ha ő lett volna Guénault helyett Mazarin bíboros⁸ orvosa, róla nem mondták volna a kocsisok, a miniszter halála után: „Pajtások, engedjük előre a doktor urat, nagy jót tett velünk, megölte a bíborost.”

Apám mosolygott, s aztán azt mondta: - Hol is tartottam elbeszélésemben?

HÚGOM: Bouin atyánál.

APÁM: Előadtam neki, miről van szó. Bouin atya azt mondta nekem: „Uram, mi sem lehet dicséretre méltóbb a részvétnél, amely megindította az ön szívét a boldogtalan örökösök iránt. Semmisítse meg a végrendeletet, segítsen az inségeseken! Egyetértek önnel, de csak azzal a feltétellel, ha a törvényes örökösnek kifizeti a pontos összeget - sem többet, sem kevesebbet - mint amennyitől megfosztaná...” - De úgy érzem, hideg hűz a hátamra. A doktor nyilván nyitva hagyta az ajtót. Húgocska, menj csak, és csukd be.

HÚGOM: Megyek, de remélem, amíg vissza nem jövök, édesapám nem folytatja a történetet.

APÁM: Persze hogy nem.

Húgom váratott magára egy keveset, és amikor visszajött, kissé bosszúsan mondta:

- Az a kelekótya két hirdetményt akasztott ki az ajtajára. Egyiken az áll: „Ház eladó - húsz-ezer frank, vagy kivehető évi ezerkétszázért bérleti szerződés nélkül.” A másikon: „Húszezer frankot kölcsönadok egy évre, hat százalékos kamatra.”

ÉN: Kelekótya, húgom? Hátha csak egy hirdetmény van ott, ahol te kettőt látsz, és a kölcsönt kínáló hirdetmény másféle megfogalmazása a bérleti hirdetménynek. No, de hagyjuk ezt, térjünk vissza Bouin atyára.

APÁM: Bouin atya még hozzáfűzte: „Ki hatalmazta fel arra, hogy szentesítse vagy elítélje a tetteket? Ki hatalmazta fel arra, hogy a halottak szándékát tolmácsolja?”

- De Bouin atya, a láda?!

„Ki hatalmazta fel annak eldöntésére, hogy a végrendeletet szándékosan hajították bele abba a ládába, vagy tévedésből került oda? Sose esett meg magával, hogy ilyesmit csinált, és a szemetesvödörben talált meg egy nagy fontosságú papírt, amelyet figyelmetlenségből dobott oda?”

- De Bouin atya, a végrendelet kelte, és az okmány égbekiáltó igazságtalansága?

⁷ *Hadrianus* - (117-138) római császár. (Diderot tévesen említi VI. Hadrianusnak.) Nagy műveltségű, de szeszélyes, zsarnok uralkodó.

⁸ *Mazarin bíboros* - (1602-1661) olasz származású francia államférfi. Súlyos adókat vetett ki a népre.

„Ki hatalmazta fel, hogy igazságosnak vagy igazságtalannak nyilvánítsa azt az okmányt, és arra, hogy a hagyatékot jogtalan adakozásnak tekintse, nem pedig kártalanításnak, vagy bármilyen más tetszés szerinti törvényes cselekedetnek, ami éppen eszébe jut?”

- De Bouin atya, a nyomorult közvetlen örökösök és a gazdag távoli rokon?

„Ki hatalmazta fel magát, hogy azt fontolgassa, mivel tartozott az elhunyt közeli rokonainak, akiket maga alig ismert?”

- De Bouin atya, hát az a halom levél, amit az örökös küldözgetett, s az elhunyt azt a fáradtságot se vette, hogy felbontsa!

- Valamit elfelejtettem ugyanis megemlíteni nektek - tette hozzá szavaihoz apám. - A papírkazalban, amelyben a végzetes testamentumra bukkantam, volt vagy húsz, harminc, magam sem tudom hány levél Fréminéktől, egytől egyig felbontatlanul.

„Nincs kibúvó - mondta Bouin atya -, sem a láda, séma dátum, sem a levelek, nincs de Bouin atya, nincs ha, nincs de; senki emberfia nem hághatja át a törvényeket, nem magyarázhatja a halottak gondolatait, és nem rendelkezhet a más javaival. Ha a gondviselés jónak látta a véletlenül megmaradt végrendelettel megbüntetni a vérrokonokat, vagy az elhunytat - mi nem tudhatjuk, hogy melyiket -, a testamentumot nem szabad megsemmisíteni.”

Egyházközségünk legkiválóbb papja határozottan, világosan foglalt állást, s én megdöbbenve, reszketve hallgattam: arra gondoltam, mi lett volna velem és veletek, gyermekeim, ha elégetem azt a végrendeletet - hiszen tízszer is kísértésbe estem, hogy megtegyem -, s azután aggályoktól gyötörve elmentem volna Bouin atyához. Kártalanítottam volna az örökösöt, ó, igen, kártalanítottam volna, ebben egészen bizonyos vagyok, és tönkreteszlek titeket.

HÚGOM: De édesapámnak a beszélgetés után vissza kellett térnie a plébániára, hogy bejelentse azoknak a nyomorultaknak, semmi sem az övék, mehetnek vissza, ahogy jöttek. Irgalmas szívű ember létére hogy bírta megtenni?

APÁM: Isten úgyse, nem tudom. Az első pillanatban arra gondoltam, lemondok tisztségemről, és prókátort küldök magam helyett, de visszatartott, hogy a prókátor mereven ragaszkodna a paragrafusokhoz, és kiakóbbolintaná ezeket a szegény embereket, én meg talán enyhíthetem szerencsétlenségüket, így hát még aznap visszaindultam Thivet-be. Hirtelen távozásom, az óvintézkedések, amelyeket elutazásomkor tettem, aggasztották őket. Mikor megérkeztem, bánatos arcom láttára még inkább aggódtak. Pedig igyekeztem erőt venni magamon, és eltitkoltam érzéseimet, amennyire csak tellett tőlem.

ÉN: Vagyis meglehetősen rosszul.

APÁM: Azzal kezdtem, hogy minden értékes ingóságot biztonságba helyeztem. A falubeliek közül néhány embert a házba rendeltem, hogy szükség esetén segítségemre legyenek. Aztán a pincét meg a magtárat megnyitottam a nyomorultaknak, és biztattam őket, hogy egyenek, igyanak, osszák el a bort, búzát, meg minden egyéb élelmiszert.

AZ ABBÉ: De apám!...

APÁM: Tudom én, hogy éppoly kevésbé illette meg őket, mint az örökség többi része.

ÉN: Ejnye, tisztelendő uram, ne szakítsd félbe.

APÁM: Halálsápadt voltam, a lábam reszkett, beszélni próbáltam, de szó nem jött ki a számon, leültem, majd felálltam, belekezdtem egy-egy mondatba, majd elakadtam, és sírva fakadtam, a rémült rokonság körém sereglett: „Jó uram, mi a baj?” - kiáltották. - „Mi a baj? - szóltam - Egy végrendelet, végrendelet, amely kitagad benneteket...” Ez a néhány szó olyan erőfeszitésembe került, hogy szinte összeestem.

HÚGOM: Megértem, édesapám.

APÁM: És utána az a jelenet, az a jelenet, gyermekeim! Reszketek valahányszor eszembe jut. Úgy rémlik, hogy még most is hallom a fájdalmat, a düh, az őrzöngés kiáltásait, az üvöltözve szórt átkokat... - Apám most szeméhez, füléhez kapott. - Az asszonyok - mondta -, azok az asszonyok! Magam előtt látom őket. Voltak akik a földre vetették magukat, hajukat tépték, tíz körmükkel estek neki arcuknak, mellüknek, másoknak tájékozott a szája, elkapták a gyermekeket a lábuknál fogva, és a padló kövezetén verték volna szét a fejüket, ha meg nem fékezik őket, a férfiak megragadtak, felforgattak, széttörték mindent, ami kezük ügyébe akadt, és azzal fenyegetőztek, hogy felgyújtják a házat, s volt aki üvöltözve körmével vágta a földet, mintha a plébános holttestét keresné, hogy szétszaggathassa. A szörnyű ricsajba belevegyült a gyerekek sikoltozása, akik osztottak a szülők kétségbeesésében, bár nem tudták az okát, belecsimpaszkodtak a szülők ruhájába, azok pedig durván ellökték őket. Azt hiszem, egész életemben nem szenvedtem annyit, mint akkor.

Mégis írtam a párizsi örökösnek, beszámoltam neki mindenről, és sürgettem, hogy induljon azonnal, mert ez az egyedüli lehetőség arra, hogy elejét vegyük az esetleges bajnak, amelyet megakadályozni nem áll módomban.

A boldogtalanokat kissé lecsillapítottam azzal a reménnyel, amelyben magam is bizakodtam, hogy az örökös sikerül rávennem a jogairól való teljes lemondásra, vagy valami kedvező egyezkedésre, s azután a nyomorultakat a faluszéli kalibákba menesztettem.

A párizsi Frémin megérkezett, szemügyre vettem figyelmesen, s úgy találtam, hogy kemény arca semmi jót nem ígér.

ÉN: Hosszú, tömört szemöldök, ugye, apró, táskás szem, a szája széles, kissé félreáll, barna bőre erősen himlőhelyes?

APÁM: Igen. Harminc órába se telt, amíg a hatvan mérföldes utat megtette. Azzal kezdtem, hogy megmutattam neki a nyomorultakat, akikért szót készültem emelni. Ott álltak előtte hallgatagon, az asszonyok sírtak, a férfiak hajadonfótt, botjukra támaszkodva, sipkájukat kezükben tartották. Frémin meg ott ült velük szemközt, csukott szemmel, fejét előreahajta, állát a mellének támasztotta, s rájuk se nézett. Beszélni kezdtem az érdekükben, ahogy csak tellett tőlem. Nem tudom honnan szedi az ember, amit ilyenkor elmond. Elébe tártam, mennyire kétes, hogy az örökség jogosan megilleti, könyörögtem, gazdagságára és a nagy nyomorúságra hivatkoztam, amit ott látott maga előtt: azt hiszem, térdre is vettem magam előtte! - hiába, egy garast sem bírtam kisajtolni belőle. Azt felelte, szempontjaimat nem hajlandó tekintetbe venni, hogy van egy végrendelet, s a végrendelet története őt nem érdekli; és jobbnak látja az eljárásomhoz tartani magát, mint a szavaimhoz. Felháborodásomban hozzávágta a kulcsokat, ő fölszedte, és mindent birtokba vett, én pedig olyan zavarodottan, olyan meggyötörtén és annyira feldúltan tértem haza, hogy anyátok - aki akkoriban még élt - azt hitte, valami nagy szerencsétlenség ért... Ó, gyerekeim! micsoda ember ez a Frémin!

Az elbeszélés végeztével mindannyian hallgatásba merültünk, a maga módján mindegyikünk eltűnődött ezen a különös történeten. Később néhány látogató érkezett, köztük egy pap, nevére már nem emlékszem, egy kövér perjel, aki többet értett a jó borhoz, mint az erkölcsi kérdésekhez és gyakrabban lapozgatta az *Érvényesülés útja*-t⁹ mint a *Grenoble-i vallásos értekezések*-et;¹⁰ aztán jött még egy bírósági ember, Dubois nevű, aki közjegyző volt és rendőrbíró, majd kisvártatva egy munkás, aki beszélni kívánt apámmal. Bevezették, s vele

⁹ *Az Érvényesülés útja* - Bérvalde de Verville sikamlós satírája.

¹⁰ *Grenoble-i vallásos értekezések* - Grenoble püspöki székhely rendszeres időközökben megjelenő kiadványai vallási és erkölcsi kérdésekről.

együtt jött a szomszédja is, egy mérnök, aki visszavonultan élt, és hajdani szakmájával, a matematikával foglalkozott; a munkás kalapos volt.

A kalapos rögvest tudára adta apámnak, hogy a hallgatóság némileg nagyszámú az ő mondanivalójához. Erre mindenki felállt, s végül nem maradt csak a perjel, a rendőrbíró, a mérnök meg jómagam, akit a kalapos ottmarasztalt.

- Diderot uram, a becsületességének meg a nagy eszének a híre hozott engem ide - mondta a kalaposmester, de előbb körülnézett, nem hallhatja-e meg rajtunk kívül más is a szavait -, és csöppet sem bánt, hogy itt találom ezeket az urakat, akik talán nem ismernek engem, de én ismerem őket. Egy pap, egy rendőrbíró, egy tudós, egy filozófus meg egy talpig becsületes ember van itt. Tanácsért jöttem, és ritka véletlen lenne, ha itt, e különböző rendű, de egyaránt igazságos és nagy eszű férfiak között nem kapnám meg. - Aztán még hozzáfűzte: - Ígérjék meg mindenekelőtt, hogy titokban tartják az ügyemet, bármilyen megoldást választanék is.

Megígértük neki, ő pedig így folytatta:

- Nincsenek gyerekeim, ettől a feleségemtől sem születtek, akit mintegy két hete vesztettem el. Azóta úgyszólván nem élet az életem, étel, ital alig megy le a torkomon, nem tudok se dolgozni, se aludni. Felkelek, felöltözöm, elindulok hazulról, barangolok a városban, és súlyos gond emészt. Tizennyolc évig ápoltam beteg feleségemet, megtettem mindent, ami rajtam múlt, és amit szomorú állapota megkívánt. A költségek, amelyekbe betegsége miatt vertem magam, felemésztették kis vagyonunkat és mindazt, amit munkámmal kerestem, sőt adósságot is csináltam. Halála után az erőfeszítésektől teljesen kimerültem, és fiatalkorom minden fáradozása kárba veszett, egyszóval úgy állnék, mint azon a napon, mikor elkezdtem mesterségemet, ha a törvényes rendelkezéseket betartanám, és a távoli oldalági rokonságnak kiadnám azt a részt, ami boldogult feleségem hozományából megilleti őket. Az asszony gazdag kelengyét hozott a házhoz, mert az apja meg az anyja, akik nagyon szerették, mindent megadtak a lányuknak, ami csak tellett tőlük, sőt még azon felül is, temérdek szép és jó holmit, ami még most is vadonatúj állapotban van, mert szegény feleségem nem használhatta, azonfelül maradt még utána húszezer frank ezüstben, amit egy szerződés értelmében Michelin úr, a főügyész helyettese fizetett ki. Alighogy lehunyta szemét a megboldogult, én máris rátettem a kezem a holmira is, a pénzre is. Most már ismerik az urak az ügyemet. Jól cselekedtem? Vagy rosszul? Lelkiismeretem nem nyugodt. Úgy érzem, mintha egyre azt mondaná nekem valaki: Loptál, add vissza, loptál, add vissza... Mi a véleményük? Gondolják meg kérem, hogy feleségem magával vitt a sírba mindent, amit húsz évi munkámmal kerestem, hogy úgyszólván nem bírok már dolgozni, eladósodtam, és ha visszaadom, ami a feleségemé, a szegényház vár rám, ha nem ma, hát holnap. Szóljanak uraim, várom a döntésüket. Adjak vissza mindent, és menjek a szegényházba?

- Urat illet az elsőbbség - mondta apám, a szerzetes felé fordulva, és meghajolt. - Perjel úré a szó.

- Fiam - mondta a perjel a kalaposnak -, nem szeretem az aggályoskodást, megzavarja az ember fejét, és semmit nem használ. Talán nem kellett volna elvenni azt a pénzt, de minthogy már elvetted, az a véleményem, hogy tartsd meg.

APÁM: Perjel úr, csak nem ez az utolsó szava?

A PERJEL: De bizony ez, és ennél többet nem is tudok mondani.

APÁM: Hamar jutott a végére. Most magán a sor, rendőrbíró uram.

A RENDŐRBÍRÓ: Barátom, kínos helyzetbe kerültél: van, aki talán azt tanácsolná: biztosítsd az alaptőkét feleséged oldalági rokonságának, hogy halálad után ne a te rokonságod örökölje, s amíg élsz, legyen tiéd a haszonélvezet. Csakhogy vannak törvények, s a törvények szerint

nem illet meg sem a haszonélvezet, sem a tőke. Hallgass rám, tégy eleget a törvénynek, légy becsületes ember: válaszd a szegényházat, ha kell.

ÉN: Vannak törvények! Milyen törvények?

APÁM: És maga számtudós uram, hogyan oldja meg ezt a feladatot?

A MÉRNÖK: Barátom, ugye azt mondtad, hogy körülbelül húszezer frankot vettél el.

A KALAPOS: Igen, uram.

A MÉRNÖK: És nagyjából mennyibe került a feleséged betegsége?

A KALAPOS: Nagyjából ugyanannyiba.

A MÉRNÖK: Nahát, ha húszezer frankból kifizetünk húszezret, az eredmény nulla.

APÁM *(hozzám fordulva)*: És mit mond erről a filozófia?

ÉN: A filozófia hallgat ott, ahol a törvényből hiányzik a józan ész...

Apám érezte, hogy nem helyes, ha sürget, és nyomban a kalaposhoz fordult.

- Mester uram saját maga vallotta be nekünk, hogy mióta felesége rokonságát kisemmizte az örökségből, nincsen nyugta. Mi haszna van hát abból a pénzből, amely elvette magától az élet legnagyobb kincsét? Szabaduljon meg gyorsan a pénztől, és egyék, igyék, aludjék, dolgozzon, legyen boldog az otthonában, ha megmarad benne, vagy másutt, ha odahaza semmiképpen nem bír megmaradni.

- Nem, uram, elmegyek Genfbe - vetette nyersen oda a kalapos.

- És azt képzeled, hogy a lelkiismeretfurdalást itthagyd?

- Nem tudom, de elmegyek Genfbe.

- Menj, ahová akarsz, de mindenütt veled lesz a lelkiismereted.

A kalapos elment, s mi különös válaszáról beszélgettünk. Megállapítottuk, hogy a távolság meg az idő talán minden érzést, mindenfajta lelkiismeretet többé-kevésbé eltompít, még a bűnösét is. Az a gyilkos, akit Kína partjaira vittek el, túlságosan messze került ahhoz, hogy láthassa a véres holttestet, amelyet a Szajna partján hagyott. A lelkiismeretfurdalás talán inkább a másoktól való félelemből sarjadzik, mint az önmagunktól való iszonyodásból, kisebb része van benne a tett miatti szégyenkezésnek és nagyobb a rettegésnek a megszólástól meg a büntetéstől, amely nyomon követné a vétket, ha felfedeznék. Melyik lapító bűnös él oly nyugodtan az ismeretlenségben, hogy rettegésben ne tartaná egy véletlen, amely árulója lehet, vagy egy meggondolatlanul elejtett szó, amellyel kifecsegi titkát? Mi biztosíthatja, hogy nem fedí fel magát az álom vagy a láz önkívületében? Meghallja valaki, mikor a tett színhelyét említi, és máris elveszett ember. De a kínaiak, akik között él, nem értik meg szavát.

- Gyermekeim, a gonosz napjait örök rettegésben tölti. Csak a tiszta szívű ember ismeri a békességet. Egyedül ő él és hal meg nyugodtan.

Mikor ezt a kérdést kimerítettük, a látogatók elmentek, majd fivérem és húgom visszajött, és mi folytattuk a félbeszakadt beszélgetést.

- Hála Istennek, együtt vagyunk mindannyian - mondta apám. Jó a többiek társasága, de még jobb a tiétek. - Aztán hozzám fordult. - Miért nem mondtad meg a kalaposmesternek, mi a véleményed?

- Mert édesapám megakadályozott benne.

- Rosszul tettem?

- Nem, hisz az ostobának mit sem használ a jó tanács. Hát ki a felesége legközelebbi rokona, ha nem ő, a férje? Azokat a javakat, amiket megtartott, nem neki hozta az asszony hozományként? Nem őt illeti-e meg teljes joggal? Milyen joga van hozzá az oldalági rokonságnak?

APÁM: Te csak a törvényt látod, de a törvény szellemét nem.

ÉN: Látom én, akárcsak apám; ha a feleség halálával minden a férjre szállna, milyen csekély biztonságban lennének azok az asszonyok, akiket férjük semmibe se vesz, gyűlöl. De mi közöm ehhez, nekem, aki becsületes ember vagyok, és tisztességgel teljesítem férji kötelességeimet? Nem elég az a szerencsétlenség, hogy elvesztettem a feleségemet? Még a hagyatékából is kifosztanak?

APÁM: De ha egyszer elismered a törvény bölcsességét, úgy vélem, be is kell tartanod.

HÚGOM: Törvény nélkül lopás sincs.

ÉN: Tévedsz, húgom.

FIVÉREM: Törvény nélkül minden mindenkié, és nincs többé tulajdon.

ÉN: Tévedsz, testvér.

FIVÉREM: Min alapul hát a tulajdon?

ÉN: Eredetileg azon, amit munkával megszereztünk. A természet kezdettől fogva jó törvényeket hozott. Méltányos erő biztosítja végrehajtásukat, s ez az erő, amely mindent megtehet a gonosszal, tehetetlen az igaz emberrel szemben. Én vagyok az az igaz ember, s ebben az esetben és még sok más esetben, amelyekről majd részletesen fogok szólni, szívem, eszem, lelkiismeretem törvényszéke elé, a természetből fakadó igazságosság törvényszéke elé idézem ezt az erőt, kikérdezem, alávetem magam utasításának, vagy hatálytalanítom.

APÁM: Hirdesd csak ezeket az elveket széltében-hosszában, előre megmondom, hogy nagy sikert fogsz velük aratni, s majd meglátod, miféle következményei lesznek.

ÉN: Nem fogom hirdetni; vannak olyan igazságok, amik nem valók a bolondoknak, megtartom hát őket magamnak.

APÁM: Magadnak, aki bölcs vagy?

ÉN: Úgy bizony.

APÁM: Ezek után gondolom, hogy azt sem helyesled, amit a thivet-i plébános öröksége ügyében tettem. De te, abbé, te mit gondolsz róla?

AZ ABBÉ: Azt gondolom, hogy édesapám bölcsen tette, mikor Bouin atyához fordult és hallgatott szavára, s ha első szándékának enged, valóban mindannyian koldusbotra jutunk.

APÁM: Hát te, nagy filozófus, neked nem ez a véleményed?

ÉN: Nem.

APÁM: Röviden válaszolsz. Menj a dolgodra.

ÉN: Ez parancs?

APÁM: Az bizony.

ÉN: Szigorú parancs?

APÁM: Az bizony.

ÉN: Nem, apám, éppenséggel nem ez a véleményem - szóltam szeretettel. - Én azt gondolom, ha életében követett el rossz cselekedetet, hát akkor ez volt az; apám azt hitte, hogy kártérítéssel tartozott volna az örökösnek, ha széttépi a végrendeletet, pedig, mennyivel inkább tartozik a szegény atyafiságnak azért, hogy nem semmisítette meg.

APÁM: Megvallom, ez a dolog azóta is nyomja a szívemet, de Bouin atya!...

ÉN: A maga Bouin atyja hiába állt nagy tudású szent ember hírében, bizony csak vaskalapos, szűk agyú, vakbuzgó alak.

HÚGOM (*halkan*): Tönkre akarsz tenni bennünket?

APÁM: Csitt, csitt! Hagyd már békén Bouin atyát, és fejtsd ki az érveidet, de ne sértegetsenkit.

ÉN: Az érveimet? Érveim egyszerűek: tessék! Az örökhagyó vagy meg akarta semmisíteni azt a végrendeletet, amelyet keményszívűségében készített - a körülmények ezt bizonyítják: és édesapám megakadályozta bűnbánatában; vagy pedig azt akarta, hogy kegyetlen rendelkezése megvalósuljon, s ebben az esetben maga segítőtársa volt az igazságtalanságban.

APÁM: Az igazságtalanságban? Könnyen ítélsz.

ÉN: Igen, igen, az igazságtalanságban, mert mindaz, amit Bouin atya magának feltálat, megannyi semmire se való szörszálhasogatás, szármalmas feltevés, csupa értéktelen és súlytalan „talán” a körülményekhez képest, amelyek teljesen megfosztották érvényességétől azt az igazságtalan iratot, amit édesapám kiszedett a lomok közül, felmutatott és érvényt szerzett neki. Egy láda limlom, a limlomok között egy ócska, kiselejtezt papír, az írás dátuma, méltánytalan volta, az, hogy a többi kacat közé keveredett, a végrendelet végrehajtóinak halála, az örökös felbontatlan levelei, az örökös gazdagsága és az igazi örökösök szegénysége mind azt bizonyítja, hogy érvénytelen. Mire lehetne mindezzel szemben hivatkozni? Arra a feltevésre, hogy valamit jóvá kell tenni! Azt képzeli, hogy az a szegény ördög, az a falusi pap, aki üres zsebbel érkezett a plébániájába, s nyolcvan esztendő telt el az életéből, amíg minden garast élire rakva, összeszedett vagy százezer frankot, hogy az az ember Fréminéktől, akiknél soha nem tartózkodott, akiket talán csak névről ismert, százezer frankot lopott volna. De ha ez az állítólagos lopás igaz lenne is, ott vannak azok a nyomorultak... Én elégettem volna azt az igazságtalan okmányt! Azt mondom, hogy el kellett volna égetni, a szívére kellett volna hallgatnia, amely azóta szüntelenül tiltakozik a tett ellen, a szívére, amely bölcsebb volt, mint az az ostoba Bouin, akinek tanácsa csak azt bizonyítja, hogy a legvilágosabb agyú emberek előtt is milyen félelmes tekintélye van a vallás diktálta véleményeknek, s mily veszélyes az igazságtalan törvények, a hamis elvek hatása a természetes, józan észre és igazságosságra. Ha édesapám ott lett volna a plébános mellett, mikor ezt a méltánytalan testamentumot írta, nem tépte volna darabokra? A sors a kezébe adja, és maga megőrzi.

APÁM: És ha a plébános téged jelölt volna ki általános örökösének?

ÉN: Akkor tüstént megsemmisítettem volna a gyűlöletes iratot.

APÁM: Ebben nem kételkedem; de nincs semmi különbség a két eset között, ha valaki rád hagyja az örökséget vagy másra?

ÉN: Nincs. Mindkét örökségahagyó lehet igazságos és lehet igazságtalan, becsületes vagy becsstelen...

APÁM: Mikor a törvény elrendeli, hogy a haláleset után lajstromba kell foglalni és fel kell olvasni minden egyes iratot kivétel nélkül, bizonyára megvan az indítéka arra, hogy így rendelkezik. Vajon mi ez az indíték?

ÉN: Ha csípős nyelvű ember volnék, így felelnék: Az, hogy kiforgassa járandóságukból az örökösöket, megsokszorozva az úgynevezett illetékeket; de édesapám, gondoljon arra, hogy nem a törvény embere, s minthogy a jogi formaságok nem kötötték, nem volt más teendője azon kívül, amit a jótekonyság és a természetes igazságérzet sugallt.

Húgom hallgatott, de helyeslése jeléül megszorította a kezem. Az abbé rám se hederített, s apám így szólt: - Megint csak Bouin atyát ócsárolod. Azt legalább elhiszed, hogy a vallásom feloldoz?

ÉN: Elhiszem, de a vallásnak nem válik dicsőségére.

APÁM: Elhiszed-e, hogy a törvényszék érvényesnek jelentette volna ki azt az iratot, amit te a saját bíraskodásod alapján elégetsz?

ÉN: Meglehet, de a törvénynek sem válik dicsőségére.

APÁM: Te azt hiszed, hogy a törvény nem vette volna figyelembe azokat a körülményeket, amelyeket olyan erővel hangsúlyozol?

ÉN: Ezt nem tudom, de megpróbáltam volna tiszta helyzetet teremteni. Rááldoztam volna vagy ötven aranyat, és ezzel a helyénvaló jótekonysággal megtámadom a végrendeletet a nyomorgó örökösök nevében.

APÁM: Látod, ha akkor mellettem vagy, és ezt tanácsolod, bár ötven arany komoly összeg annak, aki nemrég rendezte be a műhelyét, isten úgyse, megfogadtam volna a szavad.

AZ ABBÉ: Ami engem illet, én inkább a szegény rokonságnak adtam volna azt a pénzt, mint a törvény embereinek.

ÉN: Azt hiszed, testvér, hogy elvesztettük volna a pört?

FIVÉREM: Bizonyosra veszem. A bírák mereven ragaszkodnak a törvény paragrafusaihoz, akárcsak édesapánk és Bouin atya - jól teszik. A bírák ilyen esetben nem akarják meglátni a körülményeket, akárcsak édesapánk és Bouin atya, mert félnek az esetleges kínos következményektől; - jól teszik. Néha lelkiismeretük tanúskodása ellenére - mint édesapánk és Bouin atya-feláldozzák a szerencsétlenek és védtelenek érdekeit, mert csak úgy tudnák megmenteni őket, ha szabad kezet adnának egy csomó gazfickónak; jól teszik. Félnék olyan döntést hozni - akárcsak édesapánk és Bouin atya -, amely egy bizonyos esetben igazságos, de ezer másban vészes a temérdek zűrzavar miatt, aminek utat nyitna; jól teszik. A végrendelet esetében, mikor arról van szó...

APÁM: A te érveid magántermészetű ügyben talán helytállóak lennének, de a nyilvánosság előtt rosszak. Esetleg akadt volna egy nem túlságosan lelkiismeretes ügyvéd, aki négy-szemközt azt mondja nekem: „Égesse el azt a végrendeletet.” De a szakértői véleményében nem merte volna leírni.

ÉN: Értem; ez olyan ügy, ami nem a bírák kezébe való. No, hát fogadom, nem is került volna oda, ha a helyedben vagyok.

APÁM: A saját nézetedet előbbre helyezted volna a közénél, az ember döntését a bírónál?

ÉN: Úgy van. Vajon nem előbb voltunk emberek, mint bírák? És az emberi faj igaza nem másképp szent, mint a törvényhozóé? Civilizáltaknak nevezzük magunkat, és rosszabbak vagyunk a vadaknál. Úgy látszik, hogy még századokig bukdácsolunk hóbertből hóbertba, tévedésből tévedésbe, amíg végül elérünk oda, ahová az értelem első szikrája, a pusztá ösztönünk egyenest elvezetett volna. Alaposan utat tévesztettünk...

APÁM: Fiam, édes fiam, jó nyugvópárna az ész, de én azt vélem, hogy a fejem békésebben pihen a vallás és a törvény párnáján; és erről egy szó vitát sem akarok hallani, mert semmi kedvem álmatlanul tölteni az éjszakát. De úgy látom, hogy elkedvetlenedtél. Mondd csak, ha elégetem azt a testamentumot, visszatartottál volna attól, hogy kifizessem az összeget?

ÉN: Nem, édesapám. A maga nyugalma valamivel többet ér nekem a világ minden vagyonánál...

APÁM: Tetszik nekem a válaszod, s megvan rá az okom, hogy miért.

ÉN: Mondja el nekünk azt az okot.

APÁM: Szívesen. A nagybátyád, Vigneron kanonok kemény ember volt, sehogyse fért meg paptársaival, akiket magatartásával, beszédével állandóan kigúnyolt. Neked kellett volna az örökébe lépni, de mikor halálán volt, családunk úgy vélekedett, hogy tanácsosabb a római Szentszékhez fordulni, mintsem a káptalannak adni át a lemondást a kanonokságról a te javadra - hiszen nem fogadták volna el. A kérelem elment a Szentszékhez. Nagybátyád meghalt, egy vagy két órával az időpont előtt, amikor a válasznak be kellett volna futnia. Oda a kanonokság és ezernyolcszáz frank jövedelem. Anyád, nagynénéid, rokonaink, barátaink egytől egyig úgy vélekedtek, hogy el kell titkolni a kanonok halálát. Én nem fogadtam meg a tanácsot, és tüstént elrendeltem, hogy húzzák meg a harangokat.

ÉN: Jól tette.

APÁM: Ha az asszonyok szavára hallgatok, és utána feltámad a lelkiismeretem, látom te nem haboztál volna, hogy kedvemért lemondj a piros kanonoki cingulusról.

ÉN: Sőt anélkül is. Inkább legyek jó filozófus, vagy akár senki, mint rossz kanonok.

A kövér perjel visszajött, s mivel hallotta utolsó szavaimat, a következő megjegyzést fűzte hozzájuk:

- Rossz kanonok? Szeretném tudni, hogy az ember miként lesz jó vagy rossz perjel, és miképpen jó vagy rossz kanonok, hiszen mindkét állapot olyan közömbös.

Apám vállat vont, majd visszavonult, hogy eleget tegyen vallásos kötelezettségeinek.

- Megbotránkoztattam egy kicsit a papát - mondta a perjel.

FIVÉREM: Lehetséges.

Aztán zsebéből előhúzott egy könyvet, és így folytatta: - Fel szeretnék olvasni néhány oldalt Labat atya Szicíliáról szóló művéből.

ÉN: Ismerem. A messinai varga történetét?

FIVÉREM: Igen, azt.

A PERJEL: És mit művelt az a varga?

FIVÉREM: A történetíró elbeszéli, hogy a varga erényesnek született, híve volt a rendnek és az igazságnak, s így sokat kellett szenvednie abban az országban, ahol a törvényeknek nemcsak érvényük nem volt, de nem is alkalmazták őket. Egyetlen nap sem múlt el valami büntetés nélkül. Közismert gyilkosok emelt fővel jártak-keltek, semmibe véve a közfelháborodást. Szülők keseregtek leányaik sorsa felett, akiket kegyetlen elrablók meggyaláztak, szégyenbe és nyomorúságba taszítottak. Az önkény a dolgos embert és családját mindennapi kenyerétől is megfosztotta, és a sikkasztások meg a hivatali visszaélések keserű könnyekre fakasztották az elnyomott polgárokat. A bűnösöket nem érte utól a büntetés, vagy a tekintélyük, vagy a pénzük révén vagy a rendeletek kibúvói miatt. A varga látta mindezt, szíve gyötrellemmel telt el, és kerek székén ülve szüntelen azon tűnődött, hogyan vethetne véget ennek a zűrzavarnak.

A PERJEL: Mit tehet egy hozzá hasonló szegény flótás?

FIVÉREM: Tüstént megtudja. Egy szép napon törvényszéket állított fel műhelyében.

A PERJEL: Hát ezt meg hogy csinálta?

ÉN: A perjel azt szeretné, hogy olyan gyorsan végezz az elbeszéléssel, mint ő a hajnali ájtatossággal.

A PERJEL: Miért ne? A szónoki tudomány szerint az elbeszélés legyen sommás, az Evangélium szerint pedig az ima rövid.

FIVÉREM: Valahányszor híre kelt egy-egy szörnyűséges gaztettnek, adatokat gyűjtött róla, s odahaza szigorú és titkos vizsgálatot indított. Miután a feljelentő és a bíró kettős tisztségének eleget tett, a bűnpert saját maga lefolytatta, és az ítéletet kihirdette, köpenye alatt puskát rejtve elindult; ha napközben valamely elhagyott helyen vagy éjjel, titkos útjaikon találkozott a gonosztevőkkel, részrehajlás nélkül mindegyikbe öt-hat golyót eresztett.

A PERJEL: Attól tartok, hogy ezt a derék embert végül is kerékbe törték. Sajnálom.

FIVÉREM: A kivégzés után a holttestet ott hagyta, ahol lelőtte, nem nyúlt hozzá, elégedetten hazament, mintha egy veszett kutyát pusztított volna el.

A PERJEL: Sok ilyen veszett kutyát pusztított el?

FIVÉREM: Már ötvennél is többet - valamennyi magas állású volt -, mikor a helytartó kétezer tallért ígért a feljelentőnek, és az oltár előtt tett esküt, hogy megkegyelmez a bűnösnek, ha önként jelentkezik.

A PERJEL: Bolond lett volna!

FIVÉREM: Attól való féltében, nehogy ártatlant vegyenek gyanúba és ítéljenek el helyette...

A PERJEL: Jelentkezett a helytartónál!

FIVÉREM: És így szólt hozzá: - „Amit én tettem, az helytartó uram kötelessége lett volna. Én ítéltam el, és én végeztem ki a gonosztevőket, akiket a helytartónak kellett volna megbüntetnie. Itt vannak a gaztetteiket bizonyító jegyzőkönyvek. Megismerhetni belőlük igazságszolgáltatási eljárásomnak a menetét. Kedvem lett volna helytartó urammal kezdeni, de személyében tiszteletben tartottam azt, akit képvisel: felséges urunkat. Életem a keze között van, rendelkezhet vele.”

A PERJEL: Ez nyilván meg is történt.

FIVÉREM: Nem tudom. De azt tudom, hogy ez az ember, bár szép lelkesedés hevítette az igazságért, mégiscsak gyilkos volt.

A PERJEL: Gyilkos! Nagyon kemény szó. Mit mondanánk róla, ha becsületes embereket ölt volna meg?

ÉN: Milyen nemes megszállottság!

HÚGOM: Kíváncsi lenne...

FIVÉREM (*hozzám fordulva*): Ha te lennél az uralkodó, és erről az ügyről neked kellene döntened, mit tennél?

ÉN: Tisztelendő úr, te csapdát állítsz nekem, de én nem térek ki előle. A helytartót arra ítélném, hogy foglalja el a varga helyét, a vargát pedig megtenném helytartónak.

HÚGOM: Nagyon helyes, bátyám.

Apám visszajött, arca derűs volt, mint imádság után mindig. Elmondták neki a varga történetét; véleménye megegyezett a fivérével. Húgom még hozzáfűzte:

- Messina pedig elvesztette talán egyetlen igazságos, de mindenesetre egyetlen bátor polgárát. Elszomorító.

Feltálaták a vacsorát, egy kicsit vitáztak még velem, aztán sokat tréfálkoztunk a perjellel, hogy micsoda tanácsot adott a kalaposnak, meg hogy nincs valami nagy véleménnyel a perjelekről meg a kanonokokról. Előadtuk neki a végrendelet ügyét, de ahelyett, hogy döntött volna, egy személyes élményét mondta el.

A PERJEL: Emlékeznek Bourmont pénzváltó irtózatosszűdjére?

APÁM: Meghiszem azt! Én is érdekelve voltam benne.

A PERJEL: Annál jobb.

APÁM: Miért annál jobb?

A PERJEL: Mert ha rosszat tettem, meg fog könnyebbülni a lelkem. Engem neveztek ki csődtömeggondnoknak. Bourmont tényleges vagyontételei között szerepelt egy száz tallérról szóló adósságlevél, szomszédja, egy szegény magkereskedő nevére. Ez az adósságlevél, ha az összeget arányos részekben elosztják a temérdek hitelező között, nem juttatott volna tizenkét sounál többet egynek-egynek, de ha behajtják az adóson, tönkreteszik vele. Feltételeztem...

APÁM: Hogy egyik hitelező sem tagadott volna meg tizenkét sout attól a boldogtalantól, így hát elszakította az adósságlevelet, és az én bugyellárisomból jótékonykodott.

A PERJEL: Szóval szóra így igaz. Haragszik miatta?

APÁM: Nem.

A PERJEL: Higgys meg, hogy a többiek épp oly kevésbé haragudtak volna, mint maga, így hát minden rendben van.

APÁM: De perjel uram, ha önhatalmúan széttép egy adósságlevelet, mért nem tép szét kettőt, hármat, négyet, mért nem folytatja mindaddig, amíg szűkölködők vannak, akiket segélyezni lehet a más zsebéből? Az effajta szánakozásnak messzemenő következményei lehetnek, perjel uram. Az igazság, az igazság...

A PERJEL: ...a közmondás szerint gyakran nagy igazságtalanság.

Egy fiatal nő nyitott be, aki az első emeleten lakott, maga volt a megtestesült tréfa és jókedv. Apám a férje felől érdeklődött; a kicsapongó férj rossz példát mutatott feleségének, aki - úgy hiszem - némileg követte az ura nyomdokait. A férj elutazott Martinique-be, hogy megmeneküljön hitelezői üldözésétől.

D'Isigny-né - így hívták lakónkat - azt felelte apámnak:

- A férjem? Hála Istennek, azóta semmi hír sem jött róla. Talán vízbe fűlt.

A PERJEL: Vízbe fűlt! Gratulálok.

D'ISIGNYNÉ: Tisztelendő úrra tartozik ez?

A PERJEL: Rám nem, de önre.

D'ISIGNYNÉ: Rám? Vajon miért?

A PERJEL: De hiszen azt beszélük...

D'ISIGNYNÉ: Mit beszélnek?

A PERJEL: Hát, ha nagyon akarja tudni, azt beszélük, hogy elcsípte a maga néhány levelét, asszonyom.

D'ISIGNYNÉ: Nekem talán nincs kiadós gyűjteményem az ő leveleiből?

És máris mulatságos vita kerekedett a perjel és D'Isignyné közt a két nem jogairól. A fiatal asszony engem hívott segítségül, én bebizonyítottam a perjelnek, hogy az, aki a hitvestársak közül elsőnek szegte meg az egyezményt, visszaadta a másik szabadságát. Apám hálósapkáját kérte, véget vetett a beszélgetésnek, és aludni küldött bennünket. Mikor rám került a sor, hogy jó éjszakát mondjak neki, megcsókoltam, és a fülébe súgtam:

- Édesapám, ha nagyon szorít a cipő, a bölcs számára semmiféle törvény sincs...

- Halkabban...

- Minthogy valamennyi alól lehet kivétel, a bölcs dolga eldönteni, melyik esetben kell alkalmazni, s melyikben túltenni magát rajta.

- Nem nagyon bánnám, ha a városban egy-két olyan polgár is akadna, amilyen te vagy - felelt apám. - De elköltöznék innen, ha valamennyien így gondolkodnának.

Igaz mese

(*Ceci n'est pas un conte*)¹¹

Ha elmondunk egy történetet valakinek, és elbeszélésünk kissé elnyúlik, ritka eset, hogy hallgatónk időnkint közbe ne szóljon. Ezért szerepeltetek az alábbi történetben, amely nem mese, vagy ha kételkednének benne, akkor rossz mese, egy olyan személyt, aki többé-kevésbé az olvasó szerepét is játssza.

Most pedig elkezdem.

- És mindebből hova akar kilyukadni?

- Oda, hogy egy ilyen érdekes témának fel kellett volna ajzania az embereket. Azt vártam volna tőle, hogy egy hónapig elszórakoztatja a város minden rendű-rangú lakóját, s addig rágódna rajta, amíg csak savát-borsát nem veszti, azt véltem, hogy ezernyi vita indul meg, legalább hús rőpirat és néhány száz vers keletkezik a nyomában, amelyek részint támadják, részint védik, s bár a szerző ügyességét, ismereteit és elmésségét nem vonom kétségbe, munkája mégis közép-szerű, nagyon is közép-szerű, mert nem bolygatta meg az embereket.

- Én pedig úgy vélem, meglehetősen kellemes estét köszönhetünk neki, s ez a felolvasás arra készítet...

- Ugyan már! elcsépelet történetek unalmas sorozata, úton-útfélen ilyesmivel traktáljuk egymást: valamennyi a közismert megállapítást ismételteti, amely régi, akár a világ: a férfi és a nő két igen kártékony fenevad.

- De a járvány magára is ráragadt, maga is megfizette a számlát, akárcsak a többi.

- Mert az ember kénytelen-kelletlen beáll a kórusba. Mikor benyitunk egy társaságba, az ajtóban rendszerint még a képünket is a bentiekéhez igazítjuk, megjótsszuk a tréfás embert, pedig szomorúak vagyunk, a szomorút, pedig tréfálkozni szeretnénk, semmiből sem akarunk kimaradni: az irodalmár politizál, a politikus filozófiai kérdésekről, a filozófus a morálról, a moralista pénzügyekről, a pénzember szépirodalomról vagy geometriáról vitázik, s ahelyett, hogy figyelnének vagy hallgatnának, mindenki arról fecseg, amihez mit sem konyít, és ostoba hiúságból vagy merő udvariasságból valamennyien unatkoznak.

- Maga rossz kedvében van.

- Mint általában.

- Azt hiszem, jobb lesz, ha egy alkalmasabb időpontra halasztom kis történetemet.

- Vagyis azt várja, hogy elmenjek.

- Ugyan, dehogy.

- Vagy attól tart, hogy társaságban, egy idegennel elnézőbb vagyok, mint most itt, magával?

¹¹ Első feldolgozása 1773-ban jelent meg Diderot barátja, Melchior Grimm folyóiratában, az *Irodalmi Levelezésekben*. A történet valóban „igaz mese”, hiszen szereplői éltek. La Chaux kisasszony D’Alembert és Gondilláé baráti köréhez tartozott, s valóban ő fordította franciára Hume *Essays* című művét. Antoine Le Camus számos orvosi munka szerzője és kitűnő szépirodalmi fordító, jóteknységéről is közismert volt. Gardeil Montpellier-ben folytatott orvosi gyakorlatot, és 1808-ban, nyolcvankét éves korában halt meg. D’Hérouville az *Enciklopédia* egyik munkatársa volt.

- Ugyan, dehogy.
 - Akkor hát szíveskedjék megmondani nekem, mi az oka?
 - Az, hogy az én kis történetem sem bizonyít egyebet, mint azok, amelyek halálra untatták.
 - Sebaj, mondja csak el!
 - Nem, nem, maga már torkig van velük.
 - Engem egy s más kihoz a sodromból, de tudja-e, hogy a maga viselkedésétől egyenest dühbe gurulok?
 - Hogy viselkedem?
 - Úgy, hogy kéreti magát, pedig egészen odavan, hogy elmondhassa a történetét. No, hát barátom, kérem, könyörgök, szerezze meg ezt az örömet saját magának.
 - Örömet saját magamnak!
 - Kezdje már el, az Isten áldja meg, kezdje el!
 - Igyekszem rövidre fogni.
 - Az sose árt.
- Ekkor részben kajánságból köhögni kezdtem, krárogtam, zsebkendőmet lassan előhúztam, kifújtam az orromat, egy csipetnyi tubákot szippantottam, s hallottam, hogy emberem azt pusmogja:
- Lehet, hogy a történet rövid, de az előkészületek annál hosszabbak...
- Kedvem lett volna a szolgát hívatni, valamely megbízás ürügyével, de aztán mégse tettem, és azt mondtam:
- Valljuk meg, hogy vannak nagyon jó férfiak és nagyon rossz asszonyok.
 - Mindennapos jelenség, néha el se kell menni érte hazulról. No és?
 - No és? Ismertem egy elszázi nőt, szép volt, olyan szép, hogy az aggastyánok utána szaladtak, s a fiatalembereknek földbe gyökeredzett láttára a lábuk.
 - Én is ismertem. Reymernének hívták.
 - Úgy van. Egy Tanié nevezetű férfi, aki akkoriban költözött Nancyba, a bolondulásig beleszeretett. Szegény volt, azok közé a hányódó-vetődő emberek közé tartozott, akiket a szülők keményszívűsége - minthogy túl nagy a család - elűz hazulról; nekivágnak az életnek, nem tudják, mi lesz belőlük, de ösztönük azt súgja nekik, hogy rosszabb sors nem várhat rájuk annál, mint ami elől menekülnek. Tanié szerelmes volt az asszonyba, ez a rajongó szenvedély megacélozta erejét, és bármit is kellett tennie érte, mindent szépnek talált. Viszolygás nélkül vállalta a legkínosabb és legalantasabb feladatokat is, hogy barátnője nyomorúságos helyzetén könnyítsen. Nappal a rakparton dolgozott, mikor pedig beesteledett, az utcákat járta és koldult.
 - Derék dolog, valóban, de ez nem mehetett így sokáig.
 - Valóban, a férfi belefáradt az inség elleni küzdelembe, vagy talán abba, hogy szűkölkedésre kárhóztassa a bájos asszonyt, aki körül csak úgy keringtek a gazdag férfiak, és unszolták, hogy adja ki az útját annak a koldusszegény Taniénak...
 - Ami két hét, vagy egy hónap múlva nyilván meg is történt volna.

- ...és hogy fogadja el a pénzüket. Tanié elhatározta, hogy megvált az asszonytól, s elmegy messzire szerencsét próbálni. Engedélyt kér és kap, hogy a király egyik hajóján útra kelhesen. Elérkezik az indulás ideje. Tanié elbúcsúzik Reymernétől.

„Drága barátnőm - mondja neki -, nem élhetek vissza tovább a gyöngédségével. Úgy határoztam, hogy elutazom.

- Elutazik?

- Igen.

- Hová?

- A szigetekre. Maga más sorsot érdemel, nem állhatok továbbra is útjába a boldogulásának.”

- Ó, az a derék Tanié!...

„És hogy gondolja, énvelem mi lesz?...”

- Az álnok teremtés!...

„Olyan emberek veszik körül, akiknek minden vágyuk, hogy magának tessenek. Visszaadom a szavát, felmentem hűségesküje alól. Az udvarlók közül válassza ki magának azt, akit a legszívesebben lát, ne utasítsa vissza, én kérem rá...

- Ó, Tanié, ezt maga ajánlja nekem...”

- Elengedem, hogy leírja, hogyan játszotta meg Reymerné ezt a jelenetet. Látom, tudom...

„Most, hogy elmegyek, csak egyet kérek magától: ne tegyen senkinek olyan ígéretet, amely örökre elválasztana bennünket egymástól. Fogadja ezt meg esküvel, szép kedvesem. A föld bármely zugában élek is, ugyancsak szerencsétlen lennék, ha úgy telne el egy esztendő, hogy kézzelfogható bizonyítékát ne adnám gyöngéd szerelmemnek. Ne sírjon...”

- Mindegyik akkor sír, amikor akar...

„És ne harcoljon tervem ellen: a szívemből fakadó szemrehányások sugallták, s úgylis visszatérítenének elhatározásomhoz.”

- És tessék: Tanié elutazott Saint-Dominique szigetére.

- Reymernének is, saját magának is a legalkalmasabb időben.

- Honnan tudja?

- Tudom, és arra is a nyakamat tenném: mikor Tanié azt tanácsolta neki, hogy válasszon valakit, a választás már megtörtént.

- Helyes!

- Folytassa az elbeszélést!

- Taniének volt esze és azonfelül üzleti érzéke is. Hamarosan felfigyeltek rá. Bekerült a település legfőbb tanácsába. Itt is kitűnt, mert értelmes volt és tisztességes. Nem törtetett a nagy vagyon után; csak annyit akart, amennyit becsületes úton és gyorsan elérhet. Jövedelmének egy részét minden esztendőben elküldte Reymernének. Végül hazatért... kilenc, vagy tíz év múlva, nem gondolom, hogy távolléte tovább tartott volna, és átadott barátnőjének egy kis irattárcát s benne mindazt, amit érdemeivel és munkájával szerzett... Szerencséjére ez éppen akkor történt, amikor a nő Tanié legutolsó utódjának búcsút mondott.

- A legutolsó?

- Igen.

- Így hát több is volt?
- Minden bizonnyal.
- Folytassa csak.
- Talán nem is mondhatok semmi olyat, amit nem tudna jobban nálam.
- Nem baj, csak folytassa.
- Reymerné és Tanié a Sainte-Marguerite utcában laktak, a szomszédomban, meglehetősen szép otthonuk volt. Becsültem Taniét és eljártam hozzá; ha nem is fényűzésben, mindenesetre jómódban éltek.
- Én meg határozottan állíthatom, bár nem számoltam meg, hogy az asszonynak Tanié haza-érkezte előtt tizenötezer livre-nél is magasabb életjáradéka volt.
- És eltitkolta előtte a vagyonát?
- Igen.
- És miért?
- Mert fősvény volt és kapzsi.
- A kapzsiság hagyján, de fősvény! Egy fősvény kurtizán!... Már öt vagy hat esztendeje élt a szerelmespár a legjobb egyetértésben.
- Hála az egyik rendkívüli ravaszságának és a másik határtalan bizalmának.
- Ó, igen! A gyanakvásnak még csak árnyéka sem fért az olyan tiszta lélekhez, amilyen Tanié volt. Legfeljebb arra figyeltem fel néha, hogy Reymerné hamarosan megfélekezett hajdani szűkölködéséről, pompa és gazdagság után sóvárgott, s megalázónak tartotta, hogy olyan szép asszony, mint ő, gyalog járjon.
- Mért nem járt fogaton?
- És hogy az erkölcstelenség ragyogása eltakarta előle az erkölcstelenség hitványságát. Nevet?... Akkoriban történt, hogy Maurepas elhatározta: kereskedelmi vállalatot létesít Észak-Kanadában. A vállalat sikeréhez szükség volt egy tevékeny és értelmes férfira. A miniszter Taniét szemelte ki, akit annak idején Saint-Dominique szigetén számos fontos üggyel bízott meg, s aki valamennyit a miniszter nagy meglegedésére bonyolította le. Taniét ez a kitüntetés kétségbe ejtette. Olyan elégedett, oly boldog volt szép kedvese mellett. Szerette, és őt is szerették, legalábbis Tanié azt hitte, hogy szeretik.
- Ez találó megjegyzés volt.
- Mivel növelhette volna boldogságát a pénz? Semmivel sem. Csakhogy a miniszter sürgette. Határoznia kellett, fel kellett tárnia a helyzetet Reymerné előtt. Éppen a kínos jelenet végén érkeztem hozzájuk. Szegény Tanié könnyezett.
- Mi a baj, barátom? - kérdeztem tőle.
- „Ez az asszony” - felelte zokogva.
- Reymerné nyugodtan öltögetett egy hímzésen. Tanié hirtelen felállt, és kiment a szobából. Kettesben maradtam barátnőjével, aki nem titkolta előttem, hogy esztelennek tartja Taniét. Anyagi helyzete szűkösségét eltúlozta, és érvelésével oly módon mesterkedett, ahogyan a furfangos elme szokta leplezgetni a nagyravágyás álokoskodásait.
- „Miről van szó? Két, vagy legfeljebb három esztendei távollétról.
- Nagy idő annak a férfinak, akit szeret, és aki annyira szereti magát.

- Szeret? Ha igazán szeretne, habozna-e, hogy a kedvemre tegyen?

- De asszonyom, miért nem megy vele?

- Én? Én oda semmiképp se megyek. És amilyen külön, észébe se jutott, hogy hívjon. Talán kételkedik bennem?

- Nem hinném.

- Ha tizenkét évig tudtam rá várni, arra a két vagy három esztendőre igazán megbízhat a becsületességemben. Nézze uram, ilyen alkalom csak egyszer akad az életben. Nem akarom, hogy egy napon megbánja, s talán a szememre is hánnya, hogy elmulasztotta.

- Tanié semmit nem fog megbánni, amíg övé az a boldogság, hogy ön szereti.

- Ez igen szép, de higgye meg, hogy nagyon jól esik majd neki a gazdagság, mire megöregszem. A nők ott vétik el, hogy sose gondolnak a jövőjükre; én azonban gondolok.”

A miniszter Párizsban tartózkodott. A Sainte-Marguerite utcától a palotájáig csak néhány lépés. Tanié elment hozzá, és vállalta a dolgot. Aztán visszajött, szeme száraz volt, de a szíve bánatos.

„Asszonyom - mondta -, voltam a miniszternél, elköteleztem magam. Elutazom, igen, elutazom, teljesül az óhaja.

- Ó, barátom!...”

Reymerné félredobja himzőrámáját, Taniéhez rohan, átöleli, cirógatásokkal, kedveskedő szavakkal halmozza el. „Most már látom, hogy szeret!”

Tanié hidegen azt felelte:

„Maga gazdag akar lenni.”

- Gazdag volt a bestia, tízszerre gazdagabb, mint ahogy megérdemelte...

„És gazdag is lesz. Minthogy az aranyat szereti, aranyat kell szereznem magának.”

Ez kedden történt, a miniszter péntekre tűzte ki az utazást, akkor haladéktalanul indulnia kell. Amikor elmentem, hogy elbúcsúzzam tőle, éppen önmagával küszködött, s a szép, a méltatlan, a kegyetlen Reymernétől próbált elszakadni. Kusza gondolatok, kétségbeesés, kín - hozzájuk foghatót még sohasem láttam. Nem panasz volt ez, hanem egy hosszú jajkiáltás. Reymerné még ágyban volt. Tanié a kezét fogta, s egyre csak azt mondta, azt ismételte:

„Kegyetlen asszony! Kegyetlen teremtés! Miért nem elég neked ez a jó mód, meg egy olyan barát, egy olyan szerelmes, mint én?... Elmentem Amerika perzselő tájaira, hogy vagyont szerezzek neki, most azt akarja, hogy a jeges Északra menjek újabb vagyonért. Barátom, érzem, hogy ez a nő örült, érzem, hogy én meg esztelen vagyok, de inkább meghalok, sem hogy megszorítsam. Azt akarod, hogy elhagyjalak: hát elhagylak.”

Ott térdelt az ágy szélénél, száját a nő kezére tapasztotta, arcát a takaróba temette, és fojtott suttogása most még szomorúbban, még ijeszteőbben hangzott.

Nyílt az ajtó, ő erre felkapta a fejét, s megpillantotta a postakocsist, aki jelentette, hogy már befogtak. Tanié felkiáltott, arcát ismét a takaróba fúrta. Majd egy pillanatnyi csend után fölemelkedett, s így szólt barátnőjéhez:

„Öleljen meg, asszonyom! Ölelj meg még egyszer, mert nem látsz többé.”

Előérzete nagyon igaz volt. Elutazott. Megérkezett Peterborough-ba; három nap múlva láz támadta meg, s negyednapra belepusztult...

- Mindezt tudtam.
- Talán maga is Tanié egyik utóda volt?
- Fején találta a szöveget; és emiatt a galád szépasszony miatt kavarodtak úgy össze az üzleti ügyeim.
- Szegény Tanié!
- Akadnak, akik szerint egyszerűen csak ostoba volt.
- Nem vitatkozom velük, de szívemből kívánom, vezesse őket balsorsuk egy olyan szép és ravasz asszony hálójába, amilyen Reymerné.
- Maga kegyetlen bosszúálló.
- De nemcsak gonosz nők és nagyon jó férfiak vannak, hanem nagyon jó nők és gonosz férfiak is; és amit most elbeszélek, éppúgy nem mese, mint ahogy az előző történet sem volt az.
- Elhiszem.
- D'Hérouville...
- Aki még mindig él? A királyi altábornagy, aki azt a Lolotte nevű bájos teremtetést vette feleségül?
- Az.
- Kitűnő ember, barátja a tudománynak.
- És a tudósoknak. Sokáig dolgozott a különböző korok és nemzetek egyetemes hadtörténelmén.
- Hatalmas terv.
- Ennek megvalósítására maga köré gyűjtött néhány kiváló képességű fiatalembert, így például Montuclát, a *Matematika történeté*-nek szerzőjét.
- Teringettét! Sok ilyen jó erővel dolgozott?
- Volt köztük egy bizonyos Gardeil, akiről most következő történetem szól, ez aligha maradt el mögötte a saját szakmájában. Gardeil is, én is nagy szenvedéllyel vetettük magunkat a görög nyelv tanulmányozására, így kezdődött kapcsolatunk, amelyet meglehetősen bizalmasá tett az idő, a sok egymásnak nyújtott tanács, az elvonult élet iránti hajlamunk, és főként az, hogy könnyűszerrel találkozhattunk egymással.
- Maga akkoriban az Estrapade utcában lakott?
- Ő meg a Sainte-Hyacinthe utcában és barátnője, La Chaux kisasszony a Saint-Michel téren. Nyugodtan megmondom a nevét, hisz a szegény szerencsétlen lány már meghalt. Különben is élete csak tiszteletet ébreszthet a jóra való emberekben, megérdemli a csodálatot, a sajnálkozást, és azt, hogy megsirassák mindazok, akiket a természet a hozzá hasonló lelki érzékenységnek akárcsak egy morzsájával is megáldott vagy megvert.
- De hisz magának elakadt a hangja, attól tartok, hogy sír.
- Mintha most is látnám nagy, fekete szemét, milyen csillogó volt és milyen szelíd, megindító hangja itt cseng a fülemben, és felkavarja szívemet. Páratlan, bájos teremtetés! Már nem élsz! Idestova húsz esztendeje, hogy meghaltál, a szívem még mindig elszorul, ha rád emlékezem.
- Szerelmes volt belé?

- Nem. Ó, La Chaux! Ó, Gardeil! Csodalények voltatok, az egyik a női gyengédség, a másik a férfihálátlanság csodája. La Chaux kisasszony tisztos családból származott. Gardeil szegény volt. La Chaux kisasszonynak volt némi vagyona, s ezt teljes egészében arra áldozta, hogy előteremtse, amire Gardeilnak szüksége volt, vagy amire szeszélye támadt. Nem sajnálta sem elherdált vagyonát, sem bemocskolt tisztességét. Szeretője mindent pótolni neki.

- Ez a Gardeil nyilván nagyon vonzó, nagyon szeretetre méltó ember volt?

- Egyáltalán nem. Alacsony, mogorva férfi, hallgatag és gúnyos, kiszikkadt arcú, cserzett bőrű, egészben véve nyiszlett, vékony alak és csúf, ha okos arcú férfi egyáltalán csúnya lehet.

- És ez csavarta el egy bájos lány fejét?

- Magát ez meghökkenti?

- Mindig.

- Magát?

- Engem.

- Hát már elfelejtette a kalandját azzal a Deschamps kisasszonnyal, elfelejtette, hogy mennyire kétségbeesett, mikor becsukta maga előtt az ajtaját?

- Hagyjuk ezt, folytassa.

- Én azt kérdeztem: „Nagyon szép az a nő?” És maga szomorúan így válaszolt: „Nem.” „Akkor bizonyára nagyon szellemes.” - „Buta.” „Akkor hát a sokféle tehetsége vonzza magát annyira.” „Csak egyetlen tehetsége van.” „Mi ez a ritka, ez a magasztos, ez a csodálatos tehetség?” „Az, hogy mikor a karjába zár, olyan boldoggá tesz, mint életemben egyetlen nő sem.” - La Chaux kisasszony, a becsületes, az érzékeny La Chaux kisasszony titokban, ösztönösen, nem is tudva róla, arra a boldogságra számított, amelyet maga már ismert, amikor kijelentette Deschamps kisasszonnyal kapcsolatban: „Ha az a nyomorult, aljas nő mindenáron el akar kergetni, fogok egy pisztolyt és föbe lövöm magam az előszobájában.” Ezt mondta, igen, vagy nem?

- Mondtam, sőt még most sem tudom, miért nem tettem meg.

- Ismerje hát be...

- Mindent beismerek, amit óhajt.

- Barátom, a legbölcsebb ember is adjon hálát, hogy nem találkozott olyan asszonnyal - mindegy, hogy szép, vagy csúnya, szellemes, vagy ostoba -, aki annyira elvette volna az eszét, hogy a bolondokházába kelljen csukni. Szánjuk nagyon a férfiakat, csak mértékkel rójuk meg őket; elmúlt éveinket pedig tekintsük megannyi szerencsés pillanatnak, amelyet sikerült ellopni a nyomunkban leselkedő rossztól, és mindig csak reszketve gondoljunk arra, hogy a természetes vonzóerőnek mekkora a hatalma, különösen a hevülékeny lelkeken és a lobogó képzeleten. Ha egy szikra véletlenül a lőporos hordóba hull, annak sem lehet veszesebb következménye. S talán már megmozdult az a kéz, amely magára, vagy énrám hajítja azt a végzetes szikrát.

D'Hérouville mindenáron siettetni akarta műve befejezését, és agyonhajszolta munkatársait. Gardeil egészsége megsínylette ezt. La Chaux kisasszony, hogy könnyítsen barátján, megtanult héberül, s míg Gardeil pihent, ő az éjszaka egy részét azzal töltötte, hogy héber szerzők töredékeit fordította és másolta. Aztán a görög írókra került a sor; La Chaux kisasszony sietve tökéletesítette magát ebben a nyelvben, amelyhez már konyított valamit, s míg Gardeil aludt, ő Xenophón és Thuküdidész műveiből fordított, és másolt különböző részleteket. Görög és héber nyelvismeretét kiegészítette az olasszal és angollal. Olyan jól megtanult angolul, hogy

franciául tolmácsolhatta Hume első metafizikai tanulmányait. Ebben a munkában a nyelvi gondokat csak tetézte az anyag nehéz volta. Mikor a szellemi munka kimerítette erejét, azzal szórakozott, hogy kottát vésett. Ha attól tartott, hogy az unalom hatalmába keríti szerelmesét, énekelt neki. Mindebben nincs semmi túlzás, erről Camus doktor tanúskodhat, ő vigasztalta szenvedésében, segítette inségében, figyelmességével állandóan körülvette, és mikor a szegénység padlásszobába üzte, oda is követte, s végül ő zárta le a szemét, amikor meghalt. De megfellebbeztem a legelső szerencsétlenségről: üldözte a saját családját, amely méltatlankodott a köztudomású és botrányos kapcsolat miatt. Kígyót-békát kiáltottak rá, hogy megalázó módon rendelkezzenek szabadságával. Szülei és a papok egyik negyedből a másikba, egyik házból a másikba hajszolták, s arra kényszerítették, hogy néhány éven át magányosan és rejtőzködve éljen. Nappal Gardeilnek dolgozott. Mi éjszaka látogattuk meg, és szeretője jelenlétében minden bánata, minden szorongása semmivé vált.

- Hogyan! ez a fiatal, érzékeny, félénk nő annyi megpróbáltatás között boldog volt!

- Igen! Boldogságának csak Gardeil hálátlansága vetett véget.

- Lehetetlen, hogy hálátlansággal fizetett volna ennyi ritka jó tulajdonságért, ennyi gyöngédségért, ennyi áldozatért.

- Téved, Gardeil valóban hálátlan volt. S egy szép napon La Chaux kisasszony egyedül állt a világban, becsület nélkül, vagyon, támasz nélkül. Talán túloztam egy kicsit, mert rám egy ideig számíthatott. Camus doktor mindvégig kitartott mellette.

- Ó, a férfiak, a férfiak!

- Kiről beszél?

- Gardeilről.

- Maga csak a gonosztságot veszi észre és nem látja meg mellette a becsületes embert. Azon a szörnyű és kétségbeeső napon a lány hozzám futott. Reggel volt. Ő sápadt, mint a halál. Előző este tudta meg, mi lett a sorsa, de úgy rémlett, mintha már régóta szenvedne. Nem sírt, de látszott rajta, hogy nemrégiben sokat zokogott. Egy karosszékbe omlott, nem szólt, nem tudott szólni, felém nyújtotta kezét és fel-feljajdult.

„Mi történt - kérdeztem. - Meghalt?

- Rosszabb annál: nem szeret többé, elhagy...

- Folytassa hát.

- Nem bírom: most is magam előtt látom, hallom a hangját, és szememet előnti a könny.

- Már nem szereti önt?

- Nem.

- Elhagyja magát!

- Igen... Pedig mennyi mindent tettem érte!... Megtévelyedem, uram, legyen irgalmas hozzám: ne hagyjon el... kérem ne hagyjon el...”

Mikor ezeket a szavakat kiejtette, megragadta a karom, erősen szorongatta, mintha valaki ott állna mellette, s azzal fenyegetné, hogy elragadja tőlem, és magával hurcolja.

„Ne féljen, kisasszony.

- Csak önmagamtól félek.

- Mit tehetek önért?

- Legelőször is mentsen meg önmagamtól... Már nem szeret! Fárasztom! Terhére vagyok! Untatom! Gyűlöl! Nem kellek neki! Elhagyott! Elhagy!”

Ezt többször elismételte, aztán sötét hallgatásba süppedt, a hallgatást pedig görcsös kacagás szakította meg, amely ezerszer ijesztőbb a kétségbeesés kiáltásainál vagy a kín hörgésénél. Majd könnyek, jajveszékelés, tagolatlan szavak következtek, tekintetét az ég felé emelte, ajka reszketett, a szenvedésnek olyan áradata volt ez, hogy szabadjára kellett hagyni, s én így is tettem; csak akkor kezdtem az eszéhez szólni, mikor láttam, hogy lelke összetört, szinte elkábult. Akkor azt mondtam:

„Gyűlöli! Elhagyja! Ki mondta ezt magának?

- Ő.

- Ugyan, ugyan, ne essen úgy kétségbe, szedje össze magát. Végére mégsem szörnyeteg.

- Ön nem ismeri: de majd meg fogja ismerni. Igenis szörnyeteg, amilyen nincs még egy ezen a földön, nem is volt soha.

- Hihetetlen!

- Majd meglátja.

- Mást szeret?

- Nem.

- Nem adott valami okot a gyanakvásra, az elégedetlenségre?

- Semmit, az égvilágon semmit.

- De hát akkor?

- Feleslegessé váltam. Már semmim sincs. Semmi hasznomat nem veheti. A becsvágya... mindig is becsvágyó volt. Oda az egészségem, nem vagyok már csinos, hiszen annyit szenvedtem, annyit fáradoztam; rám unt, megcsömörlött tőlem.

- A szerelem megszűnik, de megmarad a barátság.

- Rám se bír nézni, teher vagyok neki, már ha csak lát, az is kínos és kellemetlen. Ha tudná, mit mondott nekem! Igen, uram, azt mondta, ha arra ítélnék, hogy huszonnégy órát velem töltsön, inkább kiugrana az ablakon.

- De hát ilyen ellenszenv nem jöhet létre egy pillanat alatt.

- Mit tudom én? Ilyen a természete; megvető, közönyös, hideg! Olyan nehéz az effajta lelkekben olvasni! S az ember nem szívesen olvassa a saját halálos ítéletét. De ő kimondta rám az ítéletet, és milyen könnyörtelenül!

- Érthetetlen.

- Azért jöttem, hogy egy szívességet kérjek öntől, megteszi?

- Bármit kíván is, megteszem.

- Figyeljen rám. Magát tiszteli, és maga tudja róla, mennyit köszönhet nekem. Talán szégyenkezni fog ön előtt olyannak mutatkozni, amilyen a valóságban. Igen, azt hiszem ehhez nincs benne sem elég arcátlanság, sem elég erő. Én csak nő vagyok, ön férfi. Egy gyengéd, becsületes és igazságos férfinak van tekintélye. Önnek tekintélye lesz előtte. Kérem adja a karját, és ne utasítsa vissza kérésemet; kísérjen el hozzám. Ön előtt akarok beszélni vele. Ki tudhatja, hogy hat majd rá fájdalmam és az ön jelenléte? Elkísér?

- Nagyon szívesen.

- Induljunk...”

- Attól tartok, hogy mit sem használt sem a szenvedése, sem a látogatása. A csömör! Szörnyű dolog az a szerelemben, szörnyű ha a férfi megcsömörlik a nőtől!...

- Hordszékért küldtem, mert La Chaux kisasszony nem volt olyan állapotban, hogy járni tudott volna. Megérkeztünk Gardeilhoz; új, nagy házban lakott, ez az egyetlen új épület a Hyacinthe utca jobb oldalán, ha a Saint-Michel tér felől megyünk. A hordszékvivők megállnak, kinyitják az ajtót. Várok. Nem száll ki. Odalépek, és mit látok? Egy nőt, akinek egész testét reszketés rázza, fogai mintha láz vacogásában kocódnának össze, térdei egymáshoz verődnek.

„Egy pillanat, uram, engedelmet kérek. Nem bírnám... Mihez kezdjek én ott? Azt hiszem feleslegesen háborgattam, nagyon bánt, kérem bocsásson meg...”

Ám én karomat nyújtottam neki. Elfogadta; megpróbált felemelkedni, de nem tudott.

„Még egy pillanat, uram - mondta -, nagyon sajnálom... bizonyára önnek is kínos az állapotom...”

Végül egy kissé összeszedte magát, s mikor kilépett a hordszékből, egész halkán hozzátette:

„Be kell mennem hozzá, látnom kell őt. Mi lesz? Talán ott halok meg...”

Keresztülvágunk az udvaron, ott vagyunk a lakás ajtaja előtt, már bent vagyunk Gardeil szobájában, íróasztalánál ült, háziköntösben, hálósapkában. Kézmozdulattal üdvözölt, és folytatta megkezdett munkáját. Aztán odajött hozzám, és azt mondta:

„Ismerje el, uram, hogy a nők nagyon terhére vannak az embernek. Hadd kérjek bocsánatot a kisasszony különködéseiért.”

Majd a szegény teremtéshez fordult, aki inkább volt halott, mint élő:

„Kisasszony - mondta neki -, mit óhajt még tőlem? Úgy vélem, azok után, hogy oly világosan és félreérthetetlenül nyilatkoztam, mindennek vége közöttünk. Megmondtam, hogy már nem szeretem; négy szemközt voltunk, mikor megmondtam, s önnek nyilván az a kívánsága, hogy ez előtt az úr előtt megismételjem: - Nos hát, kisasszony, már nem szeretem. A szerelem, amit ön iránt éreztem, elhamvadt szívemben, s ha ez talán megvigasztalja, hozzátehetem, hogy más nő iránt sincs benne semmi.

- De mondja meg, miért nem szeret már?

- Sejtelmem sincs róla; csak annyit tudok, hogy elkezdtem szeretni, és nem tudtam miért; aztán megszűntem szeretni, és nem tudtam miért, s érzem, lehetetlen; hogy ez a szenvedély visszatérjen. Fiatalkori bolondság volt, megszabadultam tőle - azt hiszem tökéletesen kigyógyultam belőle, és örülök, hogy kigyógyultam.

- Mit vétettem?

- Semmit.

- Talán valami eddig titkolt kifogása van viselkedésem ellen?

- A legcsekélyebb sem; hübb, becsületesebb, gyengédebb nőt egyetlen férfi sem kívánhat magának.

- Elmulasztottam valamit, amit módomban lett volna megtenni.

- Semmit.

- Nem áldoztam fel magáért szüleim szeretetét?

- De igen.

- Vagyonomat?
- Végtelenül sajnálom.
- Egészségemet?
- Meglehet.
- Tisztességemet, jó híremet, békességemet?
- Mindent, amit csak akar.
- És gyűlöletes vagyok neked!
- Ezt nehéz kimondani, nehéz meghallgatni, de minthogy így van, el kell ismerni.
- Utál engem...! - ...Érzem, és saját magamat sem becsülöm már... Utál! Ó! Istenem!”

És mikor ezeket a szavakat mondta, halálosan elsápadt, szája fakó lett, s arcán a hideg verítékcseppek, összevegyültek a lehunytt szeméből alágördülő könnyekkel; feje hátracsuklott a karosszék támlájára, fogai összezáruhtak, s egész testében reszketett. A reszketést ájulás váltotta fel, s én már azt hittem, hogy valóra vált a remény, amely e ház kapuja előtt fogamzott meg benne. Ez az állapot oly sokáig tartott, hogy végképp megrémültem. Levettem róla kabátkáját, meglazítottam ruhája zsinórját, megoldottam alsószoknyáját, és néhány csepp friss vizet locsoltam arcába. Szeme félig kinyílt, fojtott rebegés tört fel torkából; azt akarta mondani: „Utál engem”, de csak néhány szótagot ejtett ki, aztán élesen felsikoltott. Szeme lecsukódott, ismét elájult.

Gardeil szenvtelenül ült karszékében, könyökét az asztalra, fejét tenyerébe támasztva, részvétlenül nézte, s rám hagyta, hogy segítsek rajta. Én többször is így szóltam hozzá:

„De uram, meghal... El kellene hívni...”

Mosolyogva vállat vont, és így felelt:

„A nők szívósak, nem halnak meg egykönnyen; semmiség, el fog múlni. Maga nem ismeri a nőket, azt tesznek a testükkel, amit akarnak...”

- Mondom, hogy meghal.”

És valóban, a szegény nő testéből mintha elszállt volna az erő és az élet; ledőlt a karszék támlájára, és jobb vagy bal oldalon a földre zuhant volna, ha meg nem fogom. Közben Gardeil felugrott, s fel-alá járkálva a szobában türelmetlenül és ingerülten így szólt:

„Örömet nélkülöztem volna ezt a kínos jelenetet, de remélem, ez az utolsó. Mi az ördögöt akar tőlem ez a teremtés? Szerelmes voltam belé, ha a fejem a falba verném, ezt akkor sem másíthatnám meg. Nem szeretem többé; most már értheti, vagy ha nem, hát sose fogja megérteni. Nincs több mondanivalóm...”

- Nem uram, van itt még mondanivaló. Hogyan! azt hiszi, tisztességes ember kifoszthat egy nőt, és aztán csak úgy faképnél hagyhatja?

- Mit akar tőlem? Mit tegyek? Ugyanolyan koldus vagyok, mint ő.

- Hogy mit? Azt, hogy ha nyomorulttá tette ezt a nőt, ossza is meg vele a nyomorúságát.

- Könnyű ezt mondani. Neki nem lenne jobb, nekem pedig sokkal rosszabb lenne.

- Így bánná egy jó baráttal, aki mindenét feláldozta magáért?

- Jó barát! Jó barát! Nincs nagy bizalmam a barátokban, arra pedig hogy a szenvedélyekben még ennyit se bízam, éppen ez a tapasztalat tanított meg. Kár, hogy korábban nem tudtam.

- És méltányos, hogy ez a boldogtalan teremtés áldozatul essék az ön szívbeli tévedésének?
- Honnét tudja, hogy egy hónap, vagy akár egy nap múlva nem én estem volna áldozatául - ugyanilyen keservesen - az ő tévedésének.
- Honnét? Abból, amit magáért tett. Abból, hogy most itt láthatja.
- Amit értem tett!... Teringettét! azt teljesen kiegyenlítettem az elvesztegetett időmmel.
- Ej, uram, hogy lehet összehasonlítani az ön idejét azokkal a megfizethetetlen értékekkel, amelyeket elvett tőle!
- Semmit sem alkottam, semmire se vittem, harminc éves vagyok, legfőbb ideje, hogy végre önmagamra is gondoljak, s ezeket az ízetlenségeket ne tartsam többre, mint amennyit érnek...”

Közben a szegény nő némileg magához tért. Az utolsó szavakra meglehetősen hevesen így szólt:

„Mit mondott az elvesztegetett idejéről? Négy nyelvet tanultam meg, hogy segítek neki a munkájában, száz meg száz kötetet olvastam végig, írtam, fordítottam, másoltam éjjel és nappal, felemésztettem az erőmet, tönkretettem a szememet, az egészségemet, kínos betegséget szereztem, amelyből talán soha sem fogok kigyógyulni. Nem meri bevallani, hogy mi az oka undorának: hát tessék, tudja meg!”

S abban a pillanatban már le is rántja mellkendőjét, egyik karját kihúzza ruhájából, és fedetlen vállán egy orbáncos foltra mutat:

„Íme, ezért változott meg, ezért. Itt van - mondta nekem: - itt az átvirrasztott éjszakák következménye. Reggelenként beállított hozzám a pergamentekercseivel. - D'Hérouville úr sürgősen tudni óhajtja, hogy mi áll bennük - mondta. - Holnapra meg kell lennie - és holnapra megvolt...”

Ekkor lépéseket hallottunk, valaki az ajtó felé közeledett: egy lakáj jött, d'Hérouville úr érkezését jelentette. Gardeil elsápadt. Arra kértem La Chaux kisasszonyt, hozza rendbe öltözkékét, és távozzék.

„Nem - mondta -, nem: maradok. Le akarom leleplezni a becselent. Megvárom d'Hérouville urat, és beszélek vele.

- Mit ér vele?

- Semmit - felelte -, igaza van.

- Holnapra már megbánná. Hagyja csak meg a vétkeiben, ez az önhöz méltó bosszú.

- De hozzá is méltó? Hát nem látja, hogy ez az ember... Gyerünk, uram, gyerünk el innen gyorsan, mert nem felelek sem azért, amit esetleg tennék, sem azért, amit mondanék...”

La Chaux kisasszony egy szempillantás alatt helyreigazította a jelenet hevében rendetlenné vált ruházatát, és hirtelen kirohant Gardeil szobájából. Én követtem, és hallottam, ahogy dühösen becsapták utánunk az ajtót. Azóta megtudtam, meghagyták a portásnak, hogy többé ne engedje be.

Hazakísértem, s ott találtam Camus doktort: már várt bennünket. A szenvedély, amelyet a doktor a fiatal nő iránt érzett, alig különbözött attól, amely azt Gardeilhoz fűzte. Elmondtam neki látogatásunk történetét, s a harag, a fájdalom és a méltatlankodás kifejezéséből...

- ...nem volt nehéz leolvasni az arcáról, hogy látogatásuk sikertelensége nem is olyan nagyon bántotta.

- Úgy van.

- Lám, ilyen az ember, nem jobb.

- A szakítást súlyos betegség követte, s a betegség alatt a derék, a becsületes és gyöngéd szívű orvos olyan gonddal ápolta a lányt, hogy Franciaország legelső hölgyéért sem tehetett volna többet. Napjában háromszor-négyszer is meglátogatta. Amíg az életveszély el nem múlt, szobájában aludt egy tábori ágyon. Nagy bánatban áldás a betegség.

- Közel hoz bennünket önmagunkhoz, és eltávolítja a mások emlékét. Meg aztán ürügy is arra, hogy átadhassuk magunkat a szomorkodásnak, anélkül hogy titkunkat kifecsegnénk.

- Ez az egyébként találó megjegyzés nem alkalmazható La Chaux kisasszonyra.

Lábadozása idején elterveztük, hogyan ossza be az idejét. Esze, fantáziája, ízlése, ismerete több volt, mint amennyi az akadémiai tagsághoz kell. La Chaux kisasszony annyszor hallgatta végig filozófiai vitáinkat, hogy a legelvontabb témákban is otthonosan mozgott; első irodalmi kísérlete Hume: *Tanulmányok az emberi értelemről* című művének fordítása volt. Szövegét én néztem át, s állíthatom, hogy nagyon keveset kellett javítanom rajta. A fordítást Hollandiában nyomtatták ki, és a közönség tetszéssel fogadta.

Az én munkám: *Értekezés a némákról és a siketekről* szinte ugyanakkor jelent meg. Néhány mélyreható megjegyzése egy függelék megírására ösztönzött, amelyet neki ajánlottam. Ez a függelék nem tartozik a leggyengébb írásaim közé.

La Chaux kisasszony jókedve egy kissé visszatért. A doktor néha ebédre hívott bennünket, s ezek az összejövetelök elég kedélyesek voltak. Gardeil távolléte óta a szenvedélyes szerelem a doktort egyre jobban hatalmába kerítette. Egy napon, a terített asztalnál, mikor már a csemegénél tartottunk, gyermeki becsületességgel, érzékenységgel, nyíltszívűséggel és a művelt ember finomságával vallotta meg érzését, s a lány azt felelte - mégpedig oly őszintén, hogy engem egészen elbűvölt vele, bár lehet, hogy másoknak nem fog tetszeni:

„Doktor, annyira becsülöm magát, hogy jobban már nem is lehet. Annyi szívességgel halmozott el, hogy ha nem töltene el a legmélyebb hála, ugyanolyan gonosz lennék, mint a Hyacinthe utcai szörnyeteg. Egyéniségét is nagyon szeretem. Oly finoman és kedvesen beszél szerelméről, hogy azt hiszem, sajnálnám, ha nem beszélne többé róla. Már a pusztá gondolatától is kétségbeesem, hogy elveszíthetem társaságát, vagy le kell mondanom barátságáról. Ha volt valaha becsületes ember, hát ön az. Jósága és jellemének gyöngédsége páratlan. Nem hiszem, hogy egy nő méltóbb emberre bízhatná szívét. Én reggeltől estig azt prédikálom a magaménak, hogy legyen az öné, de mit ér a prédikálás, ha hiányzik a jóra való hajlandóság. Ennél tovább nem jutok. Csakhogy maga szenved, és ez nekem kegyetlenül fáj. Nem ismerem senkit, aki méltóbb lenne magánál arra a boldogságra, amelyet kér, és nem is tudom, mi mindent meg nem tennék, hogy boldoggá tegyem. Mindent megtennék, ami csak lehetséges, kivétel nélkül. Nézze doktor, én elmennék... igen, odáig is elmennék, hogy magával háljak... ezt még megtenném. Akar velem hálni? Csak meg kell mondania. Ennyivel lehetek szolgálatára, csakhogy maga azt akarja, hogy szerelemmel szeressem, és én ezt nem tudom megtenni.”

A doktor hallgatta, megfogta a kezét, megcsókolta, könnyeivel áztatta, én meg azt se tudtam, sírjak-e vagy nevessek. La Chaux kisasszony jól ismerte a doktort; másnap, mikor azt mondtam neki: - „De kisasszony, ha a doktor szaván fogta volna?” - Így felelt:

„Megtartottam volna, csakhogy erre nem kerülhetett volna sor. Az én ajánlatom nem volt olyan természetű, hogy az ilyenfajta ember elfogadja.

- Miért nem? Azt hiszem, én a doktor helyében azt reméltem volna, hogy ami még hiányzik, azt meghezza az idő.

- Igen, de ha ön lett volna a doktor helyében, La Chaux kisasszony nem tette volna meg azt az ajánlatot.”

Hume művének fordításával nem sok pénzt keresett. A hollandok garmadával nyomtatják a könyveket, csak éppen nem fizetnek.

- Ez a szerencsénk, mert ha még fizetnének is, egykettőre megkaparintának az egész könyvkiadásunkat, hisz nálunk ugyancsak megbéklyózzák a szellemet.

- Azt tanácsoltuk neki, írjon valamilyen szórakoztató művet. Az ugyan kevesebb megbecsülést, de több hasznot hoz. Nekilátott, és négy vagy öt hónap múltán átadott nekem egy kis történelmi regényt: *A három kegyencnő* volt a címe. A stílus könnyed, a regény ötletes és érdekfeszítő, csak hogy anélkül, hogy La Chaux kisasszonynak sejtelve lett volna róla, hiszen a kajánság teljesen távol állt tőle - temérdek olyan részletet tartalmazott, amelyet az uralkodó kedvesére, Pompadour márkinéra¹² lehet vonatkoztatni. Nem rejtettem véka alá, hogy bármilyen áldozatokat hozna is, akár enyhítené, akár kihagyná a kérdéses részeket, szinte elképzelhetetlen, hogy könyve, ha kinyomtatják, bajba ne keverné, és ráadásul még azért is fájhatna a feje, hogy elrontott valamit, ami eredetileg jó volt.

Belátta, hogy figyelmeztetésem helytálló és csak még inkább elszomorodott. A derék doktor valósággal leste, mire van szüksége, de ő jótéteményeit tartózkodva fogadta, márcsak azért is, mert egyre kevesebb hajlandóságot érzett magában a hálának arra a fajtájára, amelyben a férfi jótéteményei fejében reménykedhetett. Egyébként a doktor akkoriban nem volt gazdag, és nem is arra termett, hogy meggazdagodjék. La Chaux kisasszony időnként elővette a regényt irattáskájából, és szomorúan azt mondta nekem:

„Nos, nincs rá mód, hogy valamit kezdjek vele; az a sorsa, hogy itt maradjon.”

Különös tanácsot adtam neki: juttassa el a regényt úgy, ahogy van, enyhítés és változtatás nélkül magának Pompadour márkinének néhány sor kíséretében, amely tájékoztatja a küldeményről. Ez az ötlet tetszett neki. Írt egy levelet, amely minden szempontból elragadó volt, de kiváltképpen azzá tette az igazság hangja, amely elől lehetetlen volt elzárkózni. Eltelt két vagy három hónap, s ő semmi hírt sem kapott, már azt gondolta, vállalkozása nem sikerült, mikor megjelent nála egy Szent Lajos-kereszt¹³ a márkiné válaszával. Munkáját érdeme szerint megdicsérték, áldozatát megköszönték, elismerték buzgólkodását, és nem találták sértőnek, a szerzőt pedig meghívták: menjen Versailles-ba, ahol egy hálás nő várja, aki minden tőle telhető szívességre hajlandó lesz. Mielőtt a küldött távozott volna La Chaux kisasszony lakásából, ügyesen a kandalló párkányára helyezett egy tekercset, amelyben ötven arany volt.

A doktor is, én is sürgettük a lányt, éljen Pompadour márkiné jóindulatával, de olyan teremtetést kellett meggyőznünk, akinek szerénysége és félénksége ugyanakkora volt, mint az érdeme. Hogyan is mutatkozhatnék Versailles-ban nyűt ruháiban? A doktor tüstént elhárította ezt a nehézséget. A ruházat után újabb és újabb kibúvók következtek. Napról napra halasztgatta az utazást, míg végül úgyszólván nem is lett volna illendő megtennie. Már jó ideje szóba se hoztuk előtte a dolgot, mikor egy napon ismét megjelent ugyanaz a küldött, ezúttal a lehető legudvariasabb szemrehányásokkal teli levelet s az elsővel egyenlő nagyságú pénzüsszeget hozott, amelyet ugyanolyan tapintatos módon adott át. Pompadour márkinének ez a nagylelkű tette titokban történt. Én megemlítettem meghitt emberének, Collin úrnak, aki bizalmas adományait osztotta szét. Ő sem tudott róla, s én örömet képzelem el, hogy nem ez az egyetlen ilyesfajta cselekedet, amelynek titkát magával vitte a sírba.

Így mulasztotta el La Chaux kisasszony két ízben is az alkalmat, hogy szorult helyzetéből kiszabaduljon.

¹² *Pompadour márkiné* - XV. Lajos király kegyencnője.

¹³ *Szent Lajos-kereszt* - arany érdemrend, amelyet XIV. Lajos létesített tisztek részére.

Később elköltözött a város szélére, s én teljesen szem elől vesztettem. Élete hátralévő szakaszáról csak annyit tudtam meg, hogy merő bánat, betegség és nyomorúság volt. A szülők hajthatatlanul bezárták előtte ajtajukat. Hiába kérte azoknak az ájtatos személyeknek a közbenjárását, akik oly buzgón üldözték.

- Így szokott ez lenni.

- A doktor nem hagyta el. A lány egy padlásszobában, szalmazsákon halt meg, a Hyacinthe utcai kis ragadozó, a nő egyetlen szeretője Montpellierben vagy Toulouse-ban gyakorolja az orvostmesterséget, s a legnagyobb jólétben élvezi az ügyes ember megérdemelt és a becsületes ember bitorolt hírét.

- Nagyjából ez is így szokott lenni. Ha akad egy jó és becsületes Tanié, a Gondviselés Reymernéhez küldi, ha akad egy jó és becsületes La Chaux, egy Qardeilnak esik prédájául, hogy minden a lehető legtökéletesebben történjék.

De talán a szememre vetik, hogy elsietem a dolgom, ha egy ember jelleméről egyetlen tette alapján végérvényes ítéletet mondok, hiszen ha ily szigorúan járnánk el, kevesebb tisztességes ember maradna a földön, mint amennyi üdvözült az Evangélium szerint, az égben. Mondhatják, hogy igenis lehetünk állhatatlanok a szerelemben, sőt büszkélkedhetünk is vele, mily kevésbé vagyunk lelkiismeretesek a nőkkel szemben, ezzel még egyáltalán nem veszítjük el tisztességünket és becsületünket, hogy nem áll hatalmunkban elfojtani a fellobbanó szenvedélyt, sem tovább életben tartani, ha kialudt, hogy úton-útfélen már éppen elég az olyan férfi, akit jogosan illet meg a gazfickó elnevezés, minek hát képzelt bűnök kitalálásával szaporítani a számukat. Azt is megkérdézhetik tőlem, hát én soha, egyetlen nőt sem játszottam ki, nem csaltam meg, nem hagytam ok nélkül faképnél? Ha felelni akarnék ezekre a kérdésekre, válaszom nem maradna replika nélkül, s olyan vita kerekednék belőle, hogy csak az utolsó ítélet napján érne véget. De tegye szívére a kezét, és mondja meg nekem uraságod, aki a csalókat és hűtleneket védelmezi, vajon barátjának fogadná-e a toulouse-i orvost?... Habozik? Ezzel mindent megmondott, és csak arra kérem Istent, vegyen szentséges oltalmába minden nőt, akinek ön netán elkezdené a szelet csapni.

Házasság és hűség

(*Sur l'inconséquence du jugement public de nos actions particulières*)¹⁴

- Talán hazaindulnánk...
- Ideje már.
- Látja azokat a felhőket?
- Sose féljen, szétoszlanak, még egy fuvallat sem kell hozzá.
- Gondolja?
- Meleg nyári napokon többször megfigyeltem ezt. Az alacsony légréteg, mely az esőzés után megszabadult a nedvességtől, részint ismét fölszívja azt a vastag páratakarót, mely eltakarja előlünk az égboltot. Ez a pára csaknem egyenletesen oszlik szét az egész levegőben, és ettől az arányos megoszlástól, vagy ha jobban tetszik, elvegyüléstől áttetszővé, világossá lesz a levegő. Ez a laboratóriumi művelet a fejünk fölött játszódik le óriási méretekben. Néhány óra alatt azúr színű foltok tűnedeznek elő a ritkuló felhők mögül, a felhők egyre ritkulnak, az azúr foltok egyre szaporodnak, növekszenek, s az ember csakhamar azt sem tudja, hová lett a sötét fátyol, melytől megrettent; elragadja s felfrissíti a levegő kristályos tisztasága, az égbolt derűje, a nap szépsége.
- Így lehet, mert míg ön beszélt, én figyeltem, s a természeti jelenség mintha csak az ön utasításait követte volna.
- Ez a jelenség nem egyéb, mint a nedvesség oldódása a levegőben.
- Mint ahogyan a pára, mely elhomályosítja a poharat, ha jeges vizet öntünk bele, sem más mint egyszerű lecsapódás.
- S az égben úszó, vagy mozdulatlanul függő roppant gomolyagok voltaképpen csak a levegő telítettségét jelzik: ez az a nedvesség-fölösleg, amit már nem tud fölszívni.
- Ott maradnak, akár a csésze aljában a cukordarabkák, melyeket a kávé már nem old föl.
- Úgy van.
- Ugye azt ígérte, hogy mire hazaérünk...
- Olyan csillagos lesz az égbolt, hogy olyat még aligha látott.
- Minthogy úgyis sétálgatunk, meg tudná-e nekem mondani, hiszen ismer mindenkit, aki ide jár, hogy ki az a hosszú, sovány, búbanatos férfiú, aki leült, egy hangot sem szólt, s magára maradt a szalonban, mikor az utolsó vendégek is elszállingóztak.
- Egy olyan ember, akinek a bánatát igazán tiszteletben tartom.
- Elárulná a nevét?
- Desroches lovag.
- Az a Desroches, aki a zsugori apja halálakor hatalmas vagyont örökölt, és tékozlásával, gáláns kalandjaival meg gyakori állásváltoztatásaival tette magát oly hírhedtté?

¹⁴ Lehetséges, hogy Diderot eredetileg a *Madame de la Carlière* címet szánta az elbeszélésnek, az egyik másolaton ugyanis ez áll. A novellát minden valószínűség szerint 1772-ben írta, de csak halála után, 1796-ban jelent meg, mikor barátja, Naigeon sajtó alá rendezte Diderot kiadatlan műveit.

- Ő az, személyesen.
 - Az az örült, aki ezernyi átváltozáson ment át, akit sorra, hol reverendában, hol bírói talárban, hol katonai uniformisban látott a világ?
 - Igen, ő az az esztelen.
 - Hogy megváltozott!
 - Különös kalandok sora az egész élete. A sors szeszélyeinek, no meg a világ elhamarkodott ítéleteinek egyik legboldogtalanabb áldozata ez az ember. Mikor a reverendát bírói talárral cserélte föl, családja elég nagy zajt csapott, és kórusban jajveszékelt az egész ostoba társaság, mely egyetlen alkalmat sem szalaszt el, hogy az apa pártjára álljon a fiúval szemben.
 - S micsoda zenebona tört ki, mikor otthagya a bíróságot s beállt katonának.
 - Pedig voltaképpen mit tett? Csupán olyan erélyes lépésre szánta el magát, melyért mi dicsőítjük egymást. Őt meg elmondták mindennek, hogy olyan komisz természetű, hogy párja sincs, így aztán ne csodálkozzék, ha ennek a népségnek az eszeveszett fecsegése engem csak bosszant, ingerel, sért!
 - Szavamra, bevallom, én is csak úgy vélekedtem Desroches-ról, akár a többiek.
 - Mert egymásnak adják tovább a legbutább mendemondákat, így lesz az emelkedett lélekből fajankó, az elmésből ostoba, a becsületesből csirkefogó, a bátorból esztelen, vagy megfordítva. Nem, ezek az orcátlan fecsegők nem érdemlik, hogy életünk bármelyik pillanatában is arra gondoljunk, vajon helyeslik-e, vagy kárhozzatják-e majd tetteinket. Ide figyeljen, az angyalát, és sülyedjen el szégyenében!
- Desroches egész fiatalon került a bírói karhoz, s a kedvező körülmények folytán hamarosan a felső ítélőszék tagja lett. A legfelső bünyügyi bíróságon egy nagy perben történetesen ő volt az ügyész. Vádbeszéde alapján a bűnöst halálra ítélték. Az a szokás, hogy a kivégzés napján a városházára mennek az ítélethozók, hogy meghallgassák és végrehajtsák a szerencsétlen utolsó akarátát. Ezúttal is így történt. Tél volt. Desroches meg a kollégája a kandalló előtt ültek, mikor jelentették, hogy a delikvens megérkezett. A kínvallatás úgy megtörte a bűnöst, hogy derékaljra fektetve vitték. Mikor beléptek vele, a boldogtalan ember felemelkedett, s szemét az ég felé emelve kiáltotta: „Istenem, igazságosak a Te ítéleteid!” Derékaljastul Desroches elé teszik. „S ön az uram, aki kimondta felettem az ítéletet! - fordul feléje erőteljes hangon. - Bűnös vagyok a bűnben, mellyel vádoltak, igen, az vagyok, megvallom. De ön, uram, mit sem fogott föl az egészből!” Aztán az egész bírói eljárást az elejétől a végéig újra lepergetve a napnál is világosabban kimutatta, hogy a bizonyítékok nem megdönthetetlenek, az ítélet tehát nem indokolt. Desroches minden porcikájában reszketve föláll, letépi magáról a bírói talárt, s mindörökre lemond a veszélyes tisztségről, hogy emberek élete fölött döntsön. Na tessék! Erre mondják, hogy örült! Erre az emberre, aki ismerte magát, aki félt erkölcs-telenséggel beszennyezni a papi ruhát, és félt attól, hogy egy napon tudomásul kell vennie, hogy ártatlan vér tapad a kezéhez.
- Csakhogy mindezt nem tudja a világ.
 - Ha meg nem tudja, hát hallgasson!
 - Hogy az ember hallgatni tudjon, gyanakvóvá kell válnia.
 - És mi ebben a kellemetlen?
 - Húsz olyan embertől megvonni a bizalmunkat, akiket becsülünk, egy olyannak a kedvéért, akit nem ismerünk!
 - Ejnye, uram, nem kérek én öntől ily sok kezeszt, ha jó ügyről van szó!

- És ha rosszról?
- Hagyjuk ezt, így messze kanyarodunk a történetemtől, s elveszi a kedvemet is. Valamihez mégis kezdenie kellett. Vásárolt hát egy ezredet.
- Vagyis föladta azt a mesterséget, hogy felebarátait elítélje, föladta azért, hogy a törvényes formaságok mellőzésével gyilkolja őket.
- Nem értem, hogy lehet ilyesmin tréfálkozni!
- Ugyan, ugyan! Ön bánatos, én meg jókedvű vagyok!
- Ismerni kell a történet folytatását, hogy a világ locsogását úgy értékeljük, ahogy kell.
- Ha volna szíves megismertetni velem!
- Hosszú lesz ám.
- Annyi baj legyen.
- Desroches részt vett az 1745-ös hadjáratban,¹⁵ s jól megállta a helyét. Megúsza a háborús veszedelmeket, kétszázezer puskalövésből egy sem találta el, aztán egy megbokrosodott ló miatt a lábát törte tíz-tizenöt mérföldnyire attól a vidéki háztól, ahol téli szállását fel akarta ütni, s csak az Isten a tudója, hogy kedves barátaink miféle kommentárokat fűztek ehhez a balesethez.
- Vannak ugyanis emberek, akiken már pusztán megszokásból is nevetnek, akiket semmiért sem sajnálnak.
- Egy ember, akinek eltört a lába, valóban roppant nevetséges! No jó, orcátlan nevetők, nevesetek csak, de jusson majd eszetekbe, Desroches-nak alighanem jobb lett volna, ha elviszi egy ágyúgolyó, vagy szurony tépi fel a hasát, s holtan marad a csatatéren. Egy hitvány kis faluban érte ez a baleset, ahol csak a paplak vagy a kastély nyújthatott elviselhető menedéket. A kastélyba vitték, mely a földbirtokosé, egy La Carlière-né nevű fiatal özvegyé volt.
- Ki ne hallott volna La Carlière-néről? Ki ne hallott volna arról, hogy milyen határtalanul jó volt öreg, féltékeny férjéhez, akinek a karjaiba lökte pénzsóvár családját, pedig a kislány még csak tizennégy éves volt.
- Vagyis abban a korban, mikor a nők a legkomolyabban veszik hitvesi kötelességeiket, mert csak asszonyfejjel használhatnak pirosítót, és bodoríthatják fűrtjeiket. La Carlière-né az első férje mellett igen tartózkodó és tökéletesen tisztességes asszony lett.
- Elhiszem, ha mondja.
- A lehető legkedvesebben fogadta házába, s a legnagyobb figyelemmel vette körül Desroches lovagot. Ügyes-bajos dolgai ugyan a városba szőlítették, de mit sem törődve elintézetlen ügyeivel és a szakadatlanul ömlő esővel, mely azon a csúf őszen úgy megduzzasztotta a ház mellett folyó Marne vizét, hogy a hölgy csak ladikon tudott közlekedni, Desroches teljes gyógyulásáig mégis a birtokon időzött. Mikor a lovag meggyógyult, La Carlière-né oldalán kocsizott Párizsba, s nemcsak a hála, egy édesebb érzelem is fűzte a vendéglátó ház ifjú, gazdag és szép úrnőjéhez.
- Mi tagadás, angyali szép teremtés, mindig feltűnést keltett, ha a színházban megjelent.
- Ön is ott látta meg?
- Igen.

¹⁵ A francia forradalom előtt a katonai rang megvásárolható volt.

- Éveken át tartó meghitt kapcsolatuk során a szerelmes lovag, aki nem volt közömbös La Carlière-nénak, többször is feleségül kérte, de a hölgyben még nagyon is friss volt az első férj zsarnoksága miatt elszenvedett kínok emléke; és még ennél is erősebben visszatartotta az, hogy a lovag, egész csokorra való gáláns kalandja miatt, csapodár természetű ember hírében állott, s a hölgy nem hitt abban, hogy az ilyenfajta férfiak valaha is megváltozhatnak. Azokban az időkben folyt a pere a férje örököseivel.

- Ugye ezzel a perrel kapcsolatban is elterjedtek különböző mendemondák?

- De még mennyit és mi mindent beszéltek! Sejtethi, hogy Desroches, akinek sok jó barátja volt a törvényszéken, nem hanyagolta el La Carlière-né érdekeit.

- No és ha feltételezzük, hogy a hölgy ezért hálás volt!

- Desroches szüntelenül a bíróságokon kilincsel.

- A mulatságos az, hogy mikor már teljesen meggyógyult a törött lába, akkor is mindig lábszárvédővel járkált oda. Azt mondta, hogy a lábszárvédővel alátámasztott kérelmei sokkal szívhez szólóbbak. Persze hol a jobb lábára tette föl, hol a balra, s néha ezt észre is vették.

- S hogy megkülönböztessék egy azonos nevű rokonától, őt csak Pólyáslábú-Desroches-nak hívták. Közben az igazság és a lovag szívhez szóló lábszárvédőjének segítségével La Carlière-né megnyerte a pert.

- És Desroches-né lett belőle.

- Minek siet! Nem szereti ugye az érdektelen részleteket, nos megkímélem ezektől. Tehát megegyeztek, közeledett már egybekelésük napja, mikor La Carlière-né egy ünnepi vacsora után a családtagokból és a barátokból összeverődött népes gyülekezet előtt királynői méltósággal, ünnepélyes hangon így szólott a lovaghoz:

„Desroches úr, kérem, figyeljem rám. Ma még szabadok vagyunk, ön is, én is, holnap már nem leszünk azok, én az ön boldogságának, vagy boldogtalanságának ura leszek, ön az enyéme. Sokat gondolkoztam ezen. Kérem, gondolkozzék rajta ön is ily komolyan. Ha úgy érzi, hogy ma is megvan önben az a hajlam az állhatatlanságra, mely eddig uralkodott ön felett, ha nem vagyok elegendő minden vágyának teljesüléséhez, az ön és a magam érdekében könyörgöm, ne kötelezze el magát. Gondolja meg, hogy minden hántást fokozottabban érzek át, mert úgy hiszem, semmiképpen sem születtem arra, hogy elhanyagoljanak. Hiú vagyok, még hozzá nem is kicsit. Nem tudok gyűlölni, de nálam erősebben senki sem tud megvetni, s a megvetés sohasem enyhül bennem. Holnap ön az oltár előtt megesküszik, hogy hozzám, csak hozzám tartozik. Nézzon magába, kérdezze meg a szívét, amíg van rá idő, gondolja meg, hogy az életéről van szó. Uram, engem könnyű megsebezni, a lelkemen ejtett seb sohasem gyógyul, halálomig vérzik. Nem fogok panaszkodni, mert a panaszkodás, ami eleinte csak idegesítő, végül is súlyosbítja a bajt, hiszen a szájalom érzése lealacsonyítja azt, aki fölkelti. Magamba zárnam fájdalmamat, s belepusztulnék. Lovag, átengedem önnek személyemet és javaimat, ön lesz akaratom és kedvteléseim ura; számomra ön lesz az egész világ, de az ön egész világa is csak én leszek, kevesebb nem érhetem be. Most egyetlen vagyok az ön számára, úgy vélem, s ön igazán egyetlen az én számomra, de könnyen lehetséges, hogy találkozunk még valakivel, ön egy asszonnyal, aki még szeretetre méltóbb, én egy férfival, aki még inkább tetszik nekem. Ha a nagyobb érdem - akár valóságos, akár képzelt érdemről van szó - igazolná az állhatatlanságot, nem volna többé erkölcs. Én erkölcsös vagyok, az is akarok maradni, s azt akarom, hogy ön is az legyen. Nincs az az áldozat, amit meg ne hoznék, csakhogy önt teljesen, egészen meghódítsam. Ez az én jogom, ez megillet engem, ebből egy jottányit sem engedek. És mindent elkövetek, hogy a józan ítéletű emberek ne csak állhatatlannak, hanem galád hálátlannak tartsák önt, és saját lelkiismerete előtt is az legyen, és bele-

nyugszom, hogy fölöttem is így ítélkezzenek, ha minden reményén felül nem viszonzom az ön figyelmét, gondoskodását, s gyöngédségét. Hogy mire vagyok képes, azt olyan férj mellett tanultam meg, aki a feleség feladatait sem könnyűvé, sem kellemessé nem tette. Ön most már tudja, mit várhat tőlem. Most vizsgálja meg, hogy önmagától miért kell félnie. Beszéljen lovag, beszéljen velem nyíltan. Vagy a felesége leszek, vagy a barátnője maradok, a választás nem elviselhetetlen. Barátom, kedves barátom, könyörögve kérem, ne hozzon olyan helyzetbe, hogy meg kelljen vetnem önt, hogy menekülnöm kelljen a gyermekeim apja elől, vagy hogy egy örült pillanatban ellökjem becéző, ártatlan kezüket. Ó, bár egész életemben megújuló elragadtatással látnám meg önt bennük, örvendezve, hogy ön az apjuk. A bizalom legnagyobb tanújelét kérem öntől, amit tisztességes asszony kérhet lovagias férfiútól: mondjon le rólam, ha úgy gondolja, hogy túl drága árat kérek magamért. Ó, dehogy sértődnék meg miatta, sőt megölelném önt, és ösztintesége jutalmául, hálám jeléül olyan szívből jövő, olyan gyöngéd csókot adnék, amelyet soha nem kapott egyetlen szerelmesétől sem, bármennyi bókka halmozta is el.”

- Ha jól emlékszem, annak idején e szónoklat roppant mulatságos paródiáját hallottam.

- Vajon nem La Carlière-né asszony egyik kedves barátnőjétől?

- Szavamra, úgy emlékszem, igen. Eltalálta!

- Hát mondja, nem elég ez ahhoz, hogy az ember elbűjjék az őserdőbe, távol ettől a jól nevelt csöcseléktől, melynek semmi sem szent? Folytatom, a történet úgyis ezzel végződik. Ez aztán biztos, folytatom hát. A társaság eleinte mosolygott, végül könnyeket ontott. Desroches La Carlière-né asszony lábai elé borult, vége-hossza nem volt a tisztességes és gyöngéd fogadkozásnak, semmiről sem feledkezett meg, ami súlyosbíthatta vagy menthette hajdani viselkedését, s amikor La Carlière-nét összehasonlította azokkal a nőkkel, akiket ismert és elhagyott, s az igazságos és hízelgő összehasonlításból levont következtetésekkel biztosította a hölgyet, s nyugtatta önmagát, hogy megküzd a csapodárság divatjával, az ifjúi lángolással, s nem annyira saját, inkább a társaság romlott erkölcsével. Egyetlen olyan szót sem mondott, amit ne gondolt, s amit önmagában meg ne fogadott volna. La Carlière-né nézte, hallgatta, igyekezett szavainak, mozdulatainak értelmébe behatolni, s mindent a javára magyarázott.

- Miért ne, ha egyszer így volt igaz?

- Kezét nyújtotta neki, s a lovag csókolgatta, szívéhez szorította; újból csókolgatta, könnyeivel öntözte. Ellágyulásukban valamennyien osztoztak, mindegyik nő úgy érzett, mint La Carlière-né, s mindegyik férfi úgy, mint a lovag.

- Ez az igaz érzelem hatása, ilyenkor a legnagyobb társaság is egy lélekkel, egyet gondol. Mennyire becsüljük, mennyire szeretjük egymást az ilyen pillanatokban! Hej, úgy szemre milyen szép tud lenni az emberiség! Miért is kell oly hamar elszakadnunk egymástól! Oly jók, oly boldogok az emberek, mikor a becsület egy gondolatra, egy akaratra hozza, egyesíti őket.

- Örvendeztünk e boldogságnak, mely oly közel hozott bennünket egymáshoz, mikor La Carlière-né, akiben túláradtak az érzelmek, fölállott, s így szólt Desroches-hoz:

„Lovag, még nem hiszek önnek, de azonnal hinni fogok!...”

- A kis grófnő remekül utánozta szép unokanővérének ezt a nekibuzdulását!

- Ő valóban inkább arra jó, hogy eljåtssza, mintsem hogy átérezze...

„Az oltár előtt mondott esküvéseket...” - Ön nevet?

- Ó, elnézését kérem, de még most is látom a kis grófnőt, amint lábujjhegyre emelkedik, s hallom patétikus hangját!

- Uram, ön is csak cinikus bitang, mint a többiek, abba is hagyom a történetet.
- Ígérem, hogy többé nem nevetek.
- De aztán vigyázzon!
- No, szóval „az oltár előtt mondott esküvéseket...”

„annyi meg annyi esküszegés követte, hogy nem is számítok a holnapi ünnepélyes ígéretre. Isten jelenléte nem oly félelmetes számunkra, mint felebarátaink ítélete. Desroches úr, lépjen közelebb. Íme a kezem, nyújtsa ön is a kezét, s esküdjön nekem örök hűséget, szerelmet, esküdjön a jelenlévők füle hallatára. Ismerje el azt a jogomat, hogy amennyiben alapos okot szolgáltat rá, panaszommal e törvényszék elé járulhassak, és önt e törvényszék haragjának szolgáltatassam ki. Egyezzek bele, hogy kérő szavamra e törvényszék összeüljön, s árulónak, hálátlannak, hitszegőnek, hamis és gonosz embernek nyilvánítsa önt. Közös barátaink ők, egyezzek bele, hogy abban a pillanatban, mikor önt elveszítem, ön valamennyiüket elveszítse. Önök pedig, barátaim, esküdjenek meg, hogy magára hagyják őt!”

A szalon abban a pillanatban visszhangzott az összevissza kiáltásoktól: „Megígérem! Elfogadom! Beleegyezem! Esküszünk!” S e kedves hangzavarban a lovag átölelte La Carlière-nét, megcsókolta a homlokát, a szemét, az arcát. „No de lovag!”

„Ó, asszonyom, a szertartás lezajlott, hites férje vagyok, s ön a feleségem!

- Az őserdőben minden biztonnal, a mi világunkban azonban még szükség van a szokásos formásokra. Addig is, jobb hijján, fogadja arcképemet, tegyen vele, amit jónak lát. A sajátját még nem rendelte meg? Ha készen volna már, kérem, adja nekem...”
- Desroches átnyújtotta arcképét La Carlière-né asszonynak, a hölgy a kebléhez szorította a képet, s a nap hátralévő részében már csak Desroches-nének szólíttatta magát.
- Nagyon kíváncsi vagyok, mi lett mindebből.
- Egy kis türelem! Azt ígértem, hogy hosszú leszek, állnom kell szavamat. De... igaz is... mindez akkoriban történt, mikor ön azt a nagy utazást tette, mikor távol volt Franciaországtól.

Két éven, két teljes éven át Desroches és a felesége a legegyetértőbb, legboldogabb házastársak voltak. Úgy látszott, hogy Desroches igazán megjavult, s valóban így is volt. Hajdani cimborái, akik értesültek az előbb elmondott jelenetről, s élcelődtek rajta, most azt mondogatták, hogy a pap valóban szerencsétlenséget hoz, és hogy La Carlière-né a második évezred végén megtudta a titok nyitját, hogy miként menekülhet meg az ember a házasság szentségének átka alól. Desroches-nak gyermeke született La Carlière-nétől, akit Desroches-néként emlegetek mindaddig, míg úgy látom rendjénvalónak. A hölgy ragaszkodott ahhoz, hogy maga táplálja gyermekét. Hosszú és veszélyes időszak ez egy tüzesvérű fiatal férfi számára, aki kevéssé bírja az effajta böjtölést. Míg Desroches-né anyai hivatását teljesítette, férje a társaságban forgolódott, s a balszerencse egy napon az útjába hozott egy olyan szépasszonyt, aki a csábítás minden fortélyát jól ismerte, és akit a szíve mélyén bántott, hogy másoknál megvan az az összhang, melyben neki sohasem lehet része, s aki úgy érezte, hogy számára tanulságos és vigasztaló, ha másokat olyan nyomorúságba taszít, melyet neki kell elviselnie.

- Ez azonban már annak a nőnek a története, s nem a lovagé!
- Desroches, aki ismerte önmagát, ismerte, tisztelte és respektálta feleségét...
- Ez körülbelül ugyanazt jelenti...
- Mellette töltötte napjait. Gyermekeit, akit bolondulásig szeretett, csaknem olyan gyakran vette karjába, mint az anya, akinek tiszteletre méltó, de fáradságos feladatát néhány közös baráttal együtt különböző otthoni szórakozásokkal igyekezett megkönnyíteni.

- Nagyon szép törekvés.

- Úgy van. Az egyik barátja belekeveredett a kormány pénzügyi manipulációiba. A kormány olyan tekintélyes summával tartozott neki, mely csaknem az egész vagyonát jelentette, ámde hiába kérte vissza. Elpanaszolta a dolgot Desroches-nak. A lovagnak eszébe jutott, hogy valamikor jóban volt egy nővel, aki kapcsolatai révén eléggé befolyásos volt ahhoz, hogy végére járhasson az ügynek. Nem beszélt erről, de már másnap találkozott a nővel, s elmondta neki, miről van szó. Örültek, hogy ismét találkoztak, hogy szívességet tehetnek egy kitűnő úrnak, akit mindketten őszintén szerettek, és aki magasabb körök terveit keresztelte, s ennek esett áldozatul. Az első találkozást több másik követte. Elbűvölő volt ez a nő. Követett el persze hibákat, s igazán egyértelműen beszélt róluk. Desroches egy ideig bizonytalankodott, hogy mitévő legyen.

- Szavamra, nem értem miért.

- Dehogynem! Egyrészt a hajlam, meg az unalom, vagy a gyöngeség, másrészt meg a félelem, hogy egy nyomorúságos skrupulus miatt...

- Skrupulus egy olyan szórakozás miatt, ami édesmindegy volt a feleségének.

- Szóval a félelem, hogy egy skrupulus miatt még lelohasztja a barátja védelmére irányuló buzgóságot, megakadályozza a tárgyalások sikerét, egy pillanatra elfeledtette vele a feleségét, s belekeveredett egy olyan históriába, aminek titokban maradása a másik félnek is fontos érdeke volt, no meg az elkerülhetetlen és folyamatos levelezésbe. Nem találkoztak sokszor, de gyakran írtak egymásnak. Százszor is mondtam a szerelmes párnak, ne levelezzenek, a levelek vesztüket okozhatják, a véletlen előbb-utóbb úgy intézi, hogy illetéktelen kézbe kerül valamelyik. A véletlen egyetlen lehetőséget sem hagy ki a számításból, és csak időre van szüksége, hogy a balszerencsét földélezze.

- Egyik sem hallgatott önre?

- És mindegyikük vesztét lelte, Desroches éppúgy, mint előtte már százezren, meg utána százezren. A lovas egy ládikában tartotta a leveleit, mely a tetején s oldalain acélpántokkal volt megerősítve. Akár a városban, akár a falun voltak, a ládikát egy kulcsra zárt szekrényben tartotta. Utazás közben Desroches valamelyik málnájában, a kocsi elejében vitték. Ezúttal is oda tették. Elindultak, megérkeztek. Desroches, amint kiszállt, az egyik szolgára bízta a ládikát azzal, hogy vigye a szobájába, ahová csak a felesége szobáin át lehetett bejutni. Ott aztán úgy esett, hogy az acélpánt eltörött, a ládika a földre zuhant, a teteje levált, s egy halom levél szóródott Desroches-né lába elé. Néhányat fölemelt, s ezek meggyőzték férje esküszegéséről. Mindig megborzongott, ha visszagondolt erre a pillanatra. Elmondta nekem, hogy hideg verejték lepte el minden porcikáját, úgy érezte, hogy vaskarom markol a szívébe, s belsőjét marcangolja. Mi lesz vele? Mitévő legyen? Magához tért, összeszedte maradék józanságát, erejét. A levelek közül kiválasztott néhányat, a legárulóbbakat, a láda tetejét visszaillesztette, s ráparancsolt a szolgára, hogy vigye ura szobájába, de ne szóljon neki a történekről, mert különben azonnal elkergeti a háztól. Annak idején megígérte Desroches-nak, hogy soha egy szó panasz sem hagyja el az ajkát, s szavának állt. Csakhogy úrrá lett rajta a bánat, néha sírt, egyedül akart maradni séta közben is, otthon is, és a szobájában magányosan étkezett. Kitartóan hallgatott, csak néha-néha szakadt fel belőle egy sóhaj. A bánatos de nyugodt Desroches az asszony rossz kedélyállapotának tulajdonította az egészet, noha a szoptatós nőket nem szokta elfogni ilyen mélabú. Rövid idő alatt felesége egészségi állapota úgy megrendült, hogy nem maradhattak falun, vissza kellett költözniük a városba. Desroches-né rábeszélte férjét, hogy külön kocsiban utazzék. Otthon aztán oly fegyelmezetten, oly ügyesen viselkedett, hogy Desroches, aki nem vette észre a levelek eltűnését, a felesége enyhén megvető hangjában, közönyében, önkéntelen sóhajaiban, visszafojtott könnyeiben, a

magány keresésében mindössze a rossz kedélyállapot jeleit látta. Néhányszor azt tanácsolta neki, hogy hagyja abba a gyerek szoptatását, márpedig az asszony számára ez volt az egyetlen módja annak, hogy amíg csak jónak látja, halogassa a kimagyarázkodást közte és férje között. Desroches tehát titkát teljes biztonságban tudva továbbra is nyugodtan élt felesége mellett, amikor egy délelőtt elébe lépett a magas, fennkölt, fejedelmi jelenség, ugyanabban a ruhában, ugyanazokkal az ékszerekkel, melyeket a házasságkötésüket megelőző házi ünnepségen viselt. Jó színéből, teltségéből elveszített ugyan valamit, de a bájt, mitől a szívét dúló bánat megfosztotta, pótolta magatartásának fensége. Desroches éppen a barátnőjének írt, mikor felesége belépett hozzá. Zavar fogta el egyiket is, másikat is, de mivel mindkettőnek érdekében állt a színlelés, és ügyesen is tudtak színlelni, zavaruk elmúlt.

„Ó - kiáltott fel Desroches, amint feleségét megpillantotta, s közben mintegy merő szórakozottságból darabokra tépte a megkezdett levelet. - Ó, kedvesem, milyen szép maga! Mit tervez mára?

- Azt tervezem, uram, hogy összehívom a két családot. Meghívom barátainkat, rokonainkat, számítok magára is.

- Rendben van. És hány órára óhajtja?

- Hogy hány órára? A szokásos időben.

- Látom, legyezőt, kesztyűt vett magához. Elmegy hazulról?

- Ha nincs ellene kifogása.

- És megtudhatnám, hova megy?

- Anyámhoz.

- Kérem, tolmácsolja neki tiszteletteljes üdvözetemet.

- Üdvözli?

- Természetesen.”

Desroches-né csak vacsorára ért haza. A vendégek már összegyűltek. Várták. Ahogy belépett, valamennyien ugyanazzal a kiáltással fogadták, mint a férje. Körülvették a hölgyek, az urak, s valamennyien egyszerre mondták: „Ó, hogy milyen szép!” A nők egy félrecsúszott fűtőt igazítottak helyre a frizuráján, a férfiak kicsit távolabb álltak, bámulatukban földbe gyökerezett a lábuk, s azt mondogatták egymásnak: „Igazán, sem Isten, sem a természet nem alkotott, nem alkotott figyelemre méltóbbat, nagyszerűbbet, szebbet, nemesebbet, tökéletesebbet!”

„De kedvesem - szólt hozzá Desroches -, úgy látom, nem sokat törődik azzal, hogy milyen érzést kelt mindnyájunkban. Kérem, ne nevéssen, a mosoly, melyet ennyi báj kísér, mindnyájunkat megfoszt a józan észről.”

- Desroches-né válaszul mindössze haragosan vállat vont, elfordította a fejét, és zsebkendőjét könnyesedő szeméhez emelte. A nők, akik mindent észrevesznek, suttogva kérdezgették egymást:

„Mi leli? Mintha sírni akarna!”

- Desroches, aki meghallotta szavait, a homlokára bökött jelezve, hogy a hölgy feje nincs egészen rendben.

- Valóban, míg távol voltam, írták is nekem, az a beszéd járja, hogy a szép Desroches-né, akit azelőtt a szép La Carlière-né néven tiszteltek, megháborodott.

- Tálaltak. Minden arc felvidult, kivéve La Carlière-né asszony arcát. Desroches élcélódott méltóságos viselkedésén. Nem csinált nagy ügyet sem a saját, sem a barátai józan eszéből, ezért nem félt a veszedelmes mosolytól: „Mi lenne, ha mosolyogna, kedvesem?” La Carlière-né úgy tett, mintha nem hallaná, az arca komoly maradt. A nők kijelentették, hogy minden arckifejezés oly jól áll neki, hogy rá lehet hagyni, milyen választ. A vacsora befejeződött. Átmentek a szalonba. Körbe ültek. La Carlière-né...

- Desroches-nét akart mondani, ugye?

- Nem, most már akarattal nevezem őt másként. Tehát La Carlière-né csönget, int, behozzák a gyermekét. Karjába veszi, reszket. Kigombolja keblén a ruhát, megszoogatja a kicsit, majd miután szomorú pillantást vet rá, megcsókolja, s egy könnycseppet ejt a gyermek arcára. Visszaadja a nevelőnőnek. Letörli a könnyet, s közben így szól: „Nem az utolsó.”

De oly halkan ejtette ki e szavakat, hogy alig hallották. A szemtanúkat úgy meghatotta e látvány, hogy a szalonban mélységes csönd lett. Ekkor La Carlière-né fölállt, s a társasághoz fordulva ezt vagy majdnem pontosan ezt mondta:

„Kedves rokonaim, barátaim, mindnyájan itt voltak azon a napon, mikor elköteleztem magamat Desroches úrnak, s ő is elkötelezte magát nekem. Bizonytalán emlékeznek arra, hogy milyen feltételek mellett fogadtam el kezét, s nyújtottam neki a magamét. Desroches úr szóljon! Híven betartottam szavam?

- A leghűségesebben.

- S ön uram, ön megcsalt, elárult engem...

- Én? Asszonyom!

- Ön, uram!

- Ki az a hitvány...

- Itt csak egy nyomorult van, s az én vagyok, s egy hitvány, s az ön...

- Asszonyom, édes feleségem...

- Már nem vagyok...

- Asszonyom!

- Uram, a hitszegést ne tetézzé hazugsággal és orcátlansággal. Minél jobban védekezik, annál jobban belezavarodik. Kímélje magát, hiszen önmaga...”

- E szavakkal elővette zsebéből a leveleket, néhányat a mellette álló Desroches-nak nyújtott, a többi a jelenlévők között osztotta szét. Átvették, de nem kezdték olvasni.

„Hölgyeim, uraim - mondotta La Carlière-né -, olvassák, s ítéljenek felettük. Ne távozzanak innen, míg ítéletük el nem hangzott.”

Azután Desroches-hoz fordult:

„Ön uram, ön ismeri az írást.”

Egyelőre mindenki tétovázott, de La Carlière-né többszöri felszólítására olvasni kezdték a leveleket. Közben Desroches dermedten, reszketve támasztotta fejét az ablaküvegnek, háttal a társaságnak, amellyel nem mert szembenézni. Egyik barátja megszánta, kézen fogta, s kivezette a szalonból.

- A részletes beszámoló szerint, melyet erről a jelenetről kaptam, a férfi elég ízetlenül, a hölgy meg ugyancsak nevetségesen viselkedett.

- Desroches jelenléte nem feszélyezte hát a társaságot. Egyetértettek abban, hogy hibázott, belátták La Carlière-né haragjának jogos voltát, föltéve persze, hogy nem viszi túlzásba. Köréje csoportosultak, sürgették, kérlték, könyörögtek neki. Az a barát, aki Desroches-t kivezette a szalonból, ki-be járt, s elmondta neki, mi történik odabent. La Carlière-né szilárdan kitartott elhatározása mellett, melyből még semmit sem közölt. Bármit mondtak neki, mindenre egyformán felelt: „Hölgyeim, nem kárhoztatom önöket engedékenyságukért - mondta a nőknek, a férfiaknak meg: Uraim, ez lehetetlen, a bizalom elveszett, nincs segítség.” Bekísérték a férjet. Inkább holt volt, mint eleven. Leborult, azaz inkább leroskad a felesége lába elé, s hang nélkül térdelt előtte.

„Uram, álljon fel - szólt hozzá La Carlière-né. Desroches felállt, s a hölgy folytatta: - Ön rossz férj. Hogy úriember-e vagy sem, azt most fogom megtudni. Sem szeretni, sem becsülni nem tudom önt, ami azt jelenti, hogy nem élhetünk együtt. Átengedem önnek a vagyonomat. Magamnak csak annyit akarok belőle, amennyiből szűkösen fenn tudom tartani magamat és gyermekemet. Anyám tud a dologról. A lakásom már készen vár nála, engedje meg, hogy azonnal odaköltözzem. Az egyetlen, amit kérek, s ezt jogosan kérhetem, hogy kíméljen meg a botránytól, mely elhatározásomon mit sem változtatna, s melynek csak az lenne az eredménye, hogy siettetné a szörnyű ítélet beteljesedését, amit ön mondott ki felettem. Ne akadályozza meg, hogy elvigyem a gyermekemet, s hogy anyám mellett érjen az a nap, mikor ő lefogja a szememet, vagy én az övét. Talán kínos önnek e helyzet, de biztosra veheti, hogy fájdalmam és anyám hajlott kora hamarosan véget vet ennek.”

Közben mindenki könnyezett, a nők a kezét fogták, az urak letérdeltek előtte, de még csak akkor volt igazi zokogás, jajveszékelés, amikor gyermekével a karjában az ajtó felé tartott. A férj kiáltozott:

„Kedvesem! Feleségem! Hallgasson meg, hiszen nem is tudja!”

A férfiak kiáltoztak, a nők kiáltoztak:

„Desroches-né! Asszonyom!”

A férj kiáltozott:

„Barátaim, hát engeditek elmenni? Állítsátok meg, állítsátok meg már, hogy meghallgassa szavaimat!”

S mikor biztatták, hogy tartsa vissza, így felelt:

„Nem, nem tudnám, nem merészném útját állni, még hogy én, hogy én érinteni merjem? Erre nem vagyok méltó.”

La Carlière-né távozott. Én éppen az anyjánál voltam, mikor az előbbi erőfeszítésektől holtfáradtan odaérkezett. Három szolgálója emelte ki a kocsiból, s vállánál és lábánál fogva vitték, mögöttük meg a holtsápadt nevelőnő az alvó gyermekkel a keblén. Egy heverőre tették a boldogtalant, ott feküdt sokáig, mozdulatlanul; tiszteletre méltó öreg anyja meg csak nézte, csak tátozott, egyre körülötte forgolódott, segített volna rajta, de mit sem tehetett. Végre visszanyerte eszméletét, s szemét felnyitva ezek voltak első szavai:

„Nem haltam meg hát! Milyen édes is holtnak lenni! Feküdjön mellém, anyám, s haljunk meg mindketten. De ha meghalunk, ki törődik ezzel a szegény kicsivel?”

Ekkor félkezével átfogta anyja két kiaszott, reszkető kezét, a másikat gyermekére tette, s könnyei szakadatlanul omlottak. Zokogott, panaszkodott volna, de heves csuklás fojtotta el panaszát, zokogását. Mikor végre néhány szót ki tudott ejteni, ezt mondta:

„Lehetséges, hogy ő is ennyire szenved?”

A többiek közben Desroches-t vigasztalták, igyekeztek meggyőzni, hogy nem tarthat sokáig a harag egy olyan semmiség miatt, mint az ő bűne, de valamennyicske időt mégis adni kell egy gögös, érzékeny, megsebzett asszony büszkeségének, meg hogy annak a rendkívüli ceremóniának az ünnepélyessége úgyszólván becsületbeli kötelességévé tette az erélyes lépést.

„Kicsit a mi hibánk is” - mondogatták a férfiak.

„Bizony ám - mondogatták a nők -, ha magasztos komédiázását mi is a közvélemény vagy a grófnő szemével néztük volna, nem történt volna meg ez a kétségbeejtő eset... Mert mindnyájunkat elkapott valami gépezet, a csodálat elvette a józan eszünket, pedig csak nevetést, vállvonogatást érdemelt az egész... Majd meglátják még, hogy micsoda dolgok sülnek ki ebből az utolsó jelenetből, s hogy micsoda hírünket keltik.”

- Mi tagadás, az ügy alkalmas volt rá!

E naptól kezdve La Carlière-né asszony ismét felvette özvegyi nevét, soha többé nem tűrte, hogy Desroches-nénak szólítsák. Ajtaja sokáig zárva maradt a társaság, s mindörökre a férje előtt. Az írt neki, ő olvasatlanul elégette a leveleit. La Carlière-né közölte a rokonaival és barátaival, hogy látni sem akarja többé azt, aki egy szót szól Desroches érdekében. A papok is eredménytelenül próbáltak beleavatkozni. Az előkelőségek közvetítését oly gögösen, oly határozottan utasította vissza, hogy hamarosan megszabadult minden ilyen kísérlettől.

- Ezek persze azt mondták rá, hogy fennhéjázó, s megátalkodott szenteskedő.

- A többiek meg utánuk mondták mindezt. Pedig rajta búskomorság vett erőt, és egészsége riasztó gyorsasággal megromlott. E meglepő válasz történetét és okát olyan sokan ismerték, hogy hamarosan közbeszéd tárgya lett az egész ügy. És most érkezett el a pillanat, amikor arra kérem önt, hogy ha nem esik nehezére, fordítsa el tekintetét La Carlière-néről és irányítsa a társaságra, az ostoba sokaságra, mely ítélkezik felettünk, mely dönt becsületünk felől, mely hol felmagasztal bennünket, hol a sárba ránt, s melyet annál jobban tisztelünk, minél erényesebbek, minél erélyesebbek vagyunk. Közvélemény rabszolgái, ti, legyetek bár a zsarnok fogadott fiai, sohasem látjátok meg március idusának negyedik napját!...

- La Carlière-né viselkedését illetően mindenki egy véleményen volt: „Kötoznivaló bolond... Ez aztán gyönyörű példaadás!... Hiszen így a házasságok háromnegyed részében el kellene válni a férjeknek a feleségüktől... Háromnegyedét mondd? Ha jól megnézzük, hát száz férjből vajon akad-e kettő, aki hű a feleségéhez? La Carlière-né nagyon kedves teremtés, ez vitathatatlan, leszögezte a feltételeit, ez is igaz, valóban szép, erkölcsös, maga a tisztesség. S tegyük hozzá, hogy a lovag neki köszönhet mindent. De akkor is, hogy valaki azt követelje, hogy az egész országban ő legyen az egyetlen asszony, akihez férje törhetetlen hűséggel ragaszkodik, no ez a kívánság már mégis nevetséges!” Aztán folytatták: „Ha Desroches annyira bolondul érte, miért nem fordul a törvényhez, miért nem téríti észhez ezt az asszonyt?” A fantáziájára bízom, mit mondtak volna, ha Desroches és a barátja beszélhetek volna, de minden hallgatásra készítette őket. Ezzel az utóbbi tanáccsal hiába traktálták a lovagot. Mindennel próbálkozott, hogy visszaszerezze feleségét, de erőszakhoz nem folyamodott volna. La Carlière-né azonban köztiszteletben álló asszony volt, s az őt kárhóztató hangok kórusából föl-fölhangzott egy védelmére irányuló szó, de nagyon félénk, nagyon gyöngé, nagyon tartózkodó szó volt ez, amit nem a meggyőződés, inkább a tisztességérzet sugallt. A nagyon is felemás helyzetekben a tisztesség pártján állók száma szüntelenül szaporodik a másik párt kárára.

- Úgy bizony.

- A tartós baj összebékít bennünket az emberekkel, s egy szép asszony bájainak pusztulása minden más asszonnyal összebékít.

- Mi sem természetesebb. S valóban, mikor a szép La Carlière-néből már csak hajdani szépségének roncsai maradtak, az együttérzés hangja vegyült a kárhoztató kórusba. „Hogy valaki élete virágjában elpusztuljon, hogy így haljon meg egy férfi árulása miatt, akit pedig előre figyelmeztetett, aki ismerhette volna, s aki csak egy módon tudta volna törleszteni mindazt, amit az asszony érte tett, mert köztünk maradjon, mikor Desroches nőül vette őt, nem volt több, mint egy bretagne-i család ifjabbik fia, akinek egy garas sem akadt a zsebében... Szegény La Carlière-né! Mily szomorú is ez... De hát miért nem ment vissza hozzá? Ó, hogy miért nem? Mert mindenkinek megvan a maga karaktere, s talán jó volna, ha a La Carlière-né féle típus gyakoribb volna, mert uraink és parancsolóink akkor kétszer is meggondolnák magukat...”

Amíg horgolás vagy mellényhímezgetés közben így elszórakoztak a pro és kontrával, s míg a mérleg nyelve lassanként La Carlière-né javára billent, Desroches testileg-lelkileg szánnivaló állapotba került, de nemigen mutatkozott, visszavonult vidékre, ahol kínlódva és tétlenül várt az irgalom egy jelére, ám minden megalázkodása hasztalan volt. La Carlière-né meg végképp elszegényedve, legyöngülve, kénytelen volt idegen dajkára bízni gyermeke táplálását. Aztán bekövetkezett a baj, amitől az anyatej-változás miatt rettegett: a gyermek napról napra gyöngült, majd meghalt. Ekkor aztán rákezdtek: „Hallotta? Az a szegény La Carlière-né elvesztette a gyermekét... Egész biztosan vigasztalhatatlan... Hogy vigasztalhatatlan? Olyan fájdalmat érez, hogy az már elképzelhetetlen. Találkoztam vele, kész szánalom! Nem lehet ezt elviselni... És Desroches?... Ne is említse nekem a férfiakat, vadállat valamennyi! Ha kicsit is szeretne volna ezt az asszonyt, hát képes volna vidéken maradni, nem rohanna hozzá, nem szegődne a nyomába az utcán, a templomban, a kapujában? Mert minden kapu kinyílik, csak akarni kell ottmaradni, a küszöbre feküdni, ott pusztulni...”

Desroches ugyan mindezt megtette, csak hogy a világ nem tudott róla, mert nem az a fontos az emberek számára, hogy mit tudnak, hanem hogy miről beszélhetnek. Hát beszéltek is... „A gyermek meghalt... ki tudja, lehet ám, hogy éppen olyan szörnyeteg lett volna, mint az apja... Az anya belepusztul a bánatba, s közben mit csinál a férj?... Micsoda kérdés! Nappal az erdőt járja a kutyáival, az éjszakákat meg átdorbécolja a magafajta jómadarakkal... Gyönyörű!”

Aztán még valami történt. Mikor Desroches megházasodott, már megkapta a rangját. La Carlière-né azt kívánta, hogy hagyja ott a katonaságot, s ezredét adja át az öccsének.

- Desroches-nak volt öccse is?

- Nem, La Carlière-né öccséről van szó.

- No és?

- No és a fiatalember elesett az első csatában, akkor aztán kórusban zengték: „Desroches-sal a balsors lépett be abba a házba!” Az ember akár azt hihette volna, hogy a fiatal tisztre Desroches keze mérte a halálos csapást. Féktelen és esztelen locsogás kezdődött, a pletykázók száma elképesztő volt, akárcsak a fecsegésük. Ahogy La Carlière-nét egymás után érték a bajok, Desroches-t egyre sötétebb színben látták, csalását óriási bűnnek mondták, s noha sem bűnösebb, sem ártatlanabb nem lett közben, mind gyűlöletesebbnek kiáltották ki. S azt hiszi, hogy ez már minden? Ó, nem! La Carlière-né anyja elmúlt hetvenhat éves. Úgy vélem, hogy az unokájának a halála, meg az, hogy állandóan látta leánya bánatát, elég volt ahhoz, hogy megrövidítse az életét, bár amúgy is öreg volt már és magatehetetlen. Mindez mit sem tesz: egyszerűen megfeledeztek hajlott koráról, gyöngeségéről, s az ő haláláért is Desroches-t hibáztatták. Nagy hirtelen egységes lett a közvélemény: „Nyomorult bitang ez. La Carlière-né lábbal tiporna minden tisztességérzetet, ha csak a közelébe is menne, az anyja, az öccse, a fia gyilkosa ez az ember!”

- De e ragyogó logika szerint ha La Carlière-né meghal, s főképp ha hosszú és fájdalmas betegség után hal meg, mely ok arra, hogy a világ igazságtalansága, gyűlölködése most már tetőfokára hágjon, akkor Desroches-t nyilván egy egész család förtelmes gyilkosának kell tekinteni.

- Pontosan így történt, pontosan ezt mondták.

- Gyönyörű!

- Ha nem hisz nekem, kérdezzen meg bárkit a jelenlevők közül, s majd meglátja, mit mondanak. Azért maradt egyedül a szalonban, mert abban a percben, ahogy belépett, mindenki hátat fordított neki.

- De hát miért? Köztudomású, hogy a férfiak néha félrelépnek, de azért a társaság csak fogadja valamennyit!

- Nagyon friss még az ügy, s azok ott mind az elhunyt rokonai vagy barátai voltak. La Carlière-né a múlt pünkösd hétfőjén halt meg, s tudja hol? A Szent Eustache-plébánia-templomban, a misén, népes gyülekezet szeme láttára.

- Micsoda örültség! Meghalni ágyban szokás! Kinek jut eszébe ilyesmi, templomban meghalni? Ez az asszony különcködni akart mindhalálig!

- Igen, külön, ez a pontos szó. Kissé jobban érezte magát. Előző nap meggyónt. Úgy gondolta, elég erős ahhoz, hogy a templomban járuljon a szentségekhez, ahelyett, hogy magához hívatná a papot. Hordszékből vitték oda. Hallgatta a misét, s közben egy szóval sem panaszkodott, s nem is látszott rajta, hogy szenvedne. Elérkezett az áldozás pillanata. Szobalányai jobbról-balról támogatva vezették az oltár elé. A pap megáldoztatta, ő pedig előrehajolt, mint aki magába mélyed, s utolsót lélegzett.

- Utolsót!...

- Bizony utolsót, különcködve, mint ön mondta.

- S gondolom, micsoda felfordulás kerekedett!

- Hagyjuk, a többit elképzelhetjük, nézzük inkább a folytatást.

- Ugye, a történetek után ez az asszony százszor érdekesebb lett, a férje meg százszor gyűlöletesebb.

- Ez magától értetődik.

- S ez még nem minden?

- Nem, a véletlen úgy hozta, hogy Desroches éppen szembetalálkozott azokkal, akik La Carlière-né holttestét vitték haza a templomból.

- Mintha minden összeesküdött volna a szerencsétlen ember ellen.

- Közelebb lépett, fölismerte a feleségét, jajveszékelt. Kérdezik, ki ez az ember. A tömegből fölhangzott egy tapintatlan hang (a plébánia egyik papja szól), mondván: „Ő ez asszony gyilkosa.” Desroches kezét tördelve, haját tépve még ráduplázott: „Igen, igen, az vagyok!” Azon nyomban körülfogták, szidalmazták, köveket szedtek föl, s ott helyben agyonverték volna, ha néhány tisztességes ember meg nem menti a feldühödt csőcselék haragjától.

- S hogyan viselkedett a felesége betegsége idején?

- A lehető legjobban. Őt is, mint valamennyiünket, megtévesztette La Carlière-né, aki mindenki előtt titkolta betegségét, s talán még önmagának sem vallotta be, hogy érzi már a közelgő véget.

- Értem, de ugye a világ szemében azért mégiscsak barbár, embertelen fráter volt.
- Vadállat, aki egyre mélyebben nyomta a tört egy mennyei teremtés, a hitvese és jótevője szívébe, s elnézte, hogy meghaljon anélkül, hogy az érdeklődés, az együttérzés legkisebb jelét is tanúsította volna iránta, sőt egyetlenegyszer sem kereste fel.
- S mindezt azért mondták rá, mert nem tudott valamit, amit titkoltak előtte.
- S amit még azok sem tudtak, akik La Carlière-né körül éltek.
- S akik naponta láthatták.
- Úgy van, lám, így ítélkezik a közvélemény magánéletünk felől, íme, egy jelentéktelen botlás...
- Ó, nagyon is jelentéktelen!
- Miképpen lesz súlyos bűnné előreláthatatlan és megakadályozhatatlan események sora miatt.
- Sőt még olyan dolgok miatt is, amelyek igazán távol állnak a baj eredeti forrásától, így például a nő öccsének halála, ami közvetlen összefüggésben volt azzal, hogy Desroches átadta neki ezredét.
- Mert a közvélemény jóban is, rosszban is hol nevetséges talpnyaló, hol könyörtelen erkölcsbíró. Mert mindig aszerint zengenek dicshimnuszot s aszerint gáncsoskodnak, ahogyan az események fordulnak. Kedves barátom, ha nem unja, hát hallgassa meg a közvélemény szavát, de se hitelt ne adjon neki, se ne továbbítsa, mert ha igen, saját szavaival hitelesíti valamelyik orcátlannak a fecsegését. Most mire gondol? Úgy elrévedezik.
- Megfordítom a tételt. Képzeljük el, mi lett volna, ha La Carlière-né úgy viselkedik, ahogy általában szokás. Megtalálja a leveleket, duzzog. Néhány nap múlva rosszkedve szóváltáshoz vezet, az ágy meg a kibéküléshez, mint az már szokás. Aztán hiába bocsánatkérés, fogadkozás, és újabb esküvések, Desroches könnyelmű természete miatt másodszor is megbotlik. Újabb duzzogás, újabb szóváltás, újabb megbékélés, újabb esküvések, újabb fogadkozások és így tovább vagy harminc éven át, mint az már szokás. Desroches közben, mint igazi úrhoz illik, fokozott figyelmességgel, határtalan kedvességgel igyekszik jóvátenni egy jelentéktelen hibát.
- Ami pedig nem mindig szokás.
- Akkor nincs válás, nincs botrány, élnek együtt, mint mindenki más, az anyós, az anya, a fivér és a gyermek meghalhattak volna anélkül, hogy egy szó is esett volna az egésztől.
- Vagy legfeljebb azért beszéltek volna, hogy szánakozzanak a boldogtalan sorsüldözött felett, akit sorra érnek a csapások.
- Úgy van.
- Ebből viszont arra következtettek, ön máris hajlik arra, hogy olyan megvetéssel kezelje a közvélemény nevű száz fejű, száz fullánkú szörnyeteget, amilyet megérdemel. Előbb vagy utóbb azonban minden elmúlik, s a jövő mendemondái helyre igazítják a jelen fecsegését.
- Ön tehát úgy gondolja, hogy eljön az idő, mikor az ügyet úgy szemlélik, amilyen az valójában, s La Carlière-né lesz a vádlott, Desroches-t pedig föloldozzák?
- Sőt, azt hiszem, hogy ez a pillanat már nincs messze, mert először is a távollevőnek soha sincs igaza, és senki nem lehet távolabb, mint egy halott, másodszor meg ugye beszélnek, vitatkoznak, közben a százszor agyonbeszélt események is újra meg újra fölmerülnek, s már kisebb részrehajlással foglalkoznak velük; s tíz év múlva talán úgy nézik ezt a boldogtalan Desroches-t, ahogy ön látja, amint házról házra cipeli szerencsétlen életét, talán majd köze-

lednek hozzá, talán majd kérdezgetik, meghallgatják, és minthogy már semmi oka nem lesz a hallgatásra, megtudják története háttérét, s ennek ismeretében semmiségnek látják első botlását.

- Mint ahogy az is volt.

- Mindketten elég fiatalok vagyunk, megérhetjük még, hogy a szép, a nagyszerű, az erényes La Carlière-nét mint kérlelhetetlen és dölyfös szenteskedőt emlegetik, mert hol fehérnek, hol feketének mondják ugyanazt, s minthogy ítélethozatalukban nincsenek szabályok, szavaikban nem ismernek mértéket.

- De mondjuk, ha önnek volna egy leánya, feleségül adná Desroches-hoz?

- Habozás nélkül, mert jó lélekkel nem mondhatjuk sem én, sem ön, se senki, hogy mi bizony kikerültünk volna abból a kátyúból, amibe Desroches-t sodorta a véletlen, hiszen barátság, tisztesség, jó szándék, minden lehető körülmény elősegítette botlását és bocsánatát; mert kifogástalanul viselkedett, mióta felesége önkényesen elhagyta, mert noha nem akarom a hűtlen férjek pártját fogni, nem dicsérhetem azoknak az asszonyoknak a fölfogását sem, akik oly nagy becsben tartják e ritka tulajdonságot, a férji hűséget. Aztán meg megvan a magam talán helyes, de mindenesetre sajátos felfogása bizonyos cselekedetekről, ezeket nem is a férfiak bűnének tartom, hanem inkább törvényhozásunk képtelenségét látom benne, mely a képtelen törvényekhez méltó képtelen erkölcsök forrása, s a fertőé, melyet legszívesebben csinálnak mondok. Ez most nem egészen világos, egy más alkalommal talán majd érthető lesz, de most ballagjunk haza. Ide hallom, hogy két-három vénasszony rozsdás hangja már kártyázni hívja önt, különben is, íme, leszáll a nap, közeledik a csillagfényes éjszaka, olyan szépséges, amelyet megjósoltam.

- Igaza van.

Utószó

Diderot

„Inkább elkopni, mint berozsdásodni” - így mondta. Padlásrészből elkerített dolgozószobájában, ahol a gyalultatlan munkaasztal mellett írta regényeit, elbeszéléseit, drámáit, úttörő filozófiai műveit, ahol az *Enciklopédia* készült, amelynek szerkesztője és fáradhatatlan mindenese volt, a kortársak tanúskodása szerint naphosszat jöttek-mentek az emberek. Munkatársak és tisztelők nyitottak rá, filozófusok, akiknek mondatai nehézkesen csikorogtak, ötletszegény tollforgatók, lecsúszott literátorok, kiöregedett kurtizánok állítottak be, kezdő írók hozták a kiadatlan munkáikat. Öserdőt látott mögöttük - az életüket, és segített mindegyiken. Ott állt íróársai mögött, szinte határtalan tudásával, lángelméje erejével és ötleteivel. Mégsem kopott el idő előtt. Hetvenegy esztendőt ért meg.

Denis Diderot 1713-ban született Langres-ban, jómódú iparoscsaládból. A jezsuiták kollégiumában tanult, s az akadálytalan érvényesülés útja nyitva állt volna előtte, ha pap lesz vagy jogász, ahogy apja tervezte. Csakhogy ő kezdettől fogva vonakodott olyan rendet szolgálni, amelyben nem hitt. Tanulni és írni akart, szabadon fejlődni, s a párizsi bohémek között nyomorgott tíz-tizenkét esztendeig. Életének erről a szakaszáról nem sokat tudunk. Matematika- és nyelvórákat adott, fordítgatott, mert, a görögön és a latinon kívül angolul, németül és olaszul is jól tudott.

Párizs a XVIII. század derekán Európa első világvárosa és szellemi központja volt. A Szajnaparti és Opera környéki kávéházakban, az irodalmi szalonokban vitatták meg a kor nagy kérdéseit, itt érlelődött az eszmék forradalma. A napról napra tengődő írók, muzsikuskok, kiugrott papok között ismerkedett meg Diderot Rousseau-val, akihez hosszú ideig mély barátság fűzte; elhidegülésüknek okait az irodalomtörténet még ma sem látja tisztán.

Az útkeresés sokáig tartott. Diderot harmincéves elmúlt, és még jóformán kezdőnek számított, szűkös körülmények közt élt, mikor Le Breton könyvkiadó megbízta az *Enciklopédia* szerkesztésével. Ez a munka Diderot keze között az emberi tudás és tudásvágy, a felvilágosodás szellemének leghatalmasabb művévé vált. Több mint húsz esztendeig dolgozott rajta, és mikor szerkesztőtársa, D'Alembert, a világhírű matematikus a nehézségek elől meghátrált, Diderot egymaga állt helyt, és az üldözések, a temérdek nehézség közt kitartva, befejezte a munkát.

Remekművei a robotmunkák szüneteiben készültek, kétségbeejtően házsártos felesége mellett, vagy az *Enciklopédia* köréhez tartozó Holbach báró vidéki kastélyában; onnan, Grandvalból írta Diderot legszebb leveleit nagy szerelmének, Sophie Volland-nak.

Az *Enciklopédia* sikere és Katalin cárnő bőkezűsége élete vége felé jómódba juttatta Diderot-t. Meg is látogatta a cárnőt, s egy fél évet töltött udvaránál. 1784-ben halt meg.

Voltaire „Mindenszerető” nek, „Pantofil”-nek nevezte, ezzel a szóval jellemezve érdeklődése, tehetsége és munkakedve határtalanságát. Mert Diderot-t minden vonzotta, az emberi tevékenység valamennyi területe. A természettudományok és a matematika csakúgy, mint a történelem, a zene, mint a biológia, amelyben sugallatszerű és mégis rendszerező gondolataival Darwin előfutára, mint a filozófia, ahol a legnagyobbak közt a helye, vagy mint a szerszámok és gépek, amelyeknek szeretetét a langres-i mesterember fia talán hazulról hozta magával. Diderot, a „Mindenszerető” úgyszólván valamennyi műfajt végigpróbálta, és valamennyit újjáteremtette. Regényei és elbeszélései előfutárai Balzac és Stendhal realizmusának. Tanulmányaiban a francia klasszikus tragédiák időtlen jellemei helyett olyan embereket

követel az íróktól, akiket a körülmények formálnak. A rokokó kicirkalmazottan bájos művészetével szemben a valóság varázsára hivatkozik, a természetre, amelyet a művész ne utánozzon, hanem összefüggéseit megközelítve „fordítson le a művészet nyelvére”. Az önmagát túlélte, az enyészet szépségében tündöklő feudális francia társadalomnak Diderot a nagy szenvedélyekről beszél, a végtetességről és őszinteségről, amely nélkül nincs igazi nagyság.

Filozófusnak nevezte magát, s ez az ő korában, a világosság századában nemcsak az értelem és igazság kedvelését, a bátor elmélkedést, vizsgálódást jelentette, hanem az ismeretek terjesztését is, azt a meggyőződést, hogy az ember és a világ tökéletesíthető. A filozófia elmélet, szerszám és fegyver, a filozófus nevelő, harcos és emberbarát - mindenekelőtt emberbarát. Csakhogy Diderot filozófiája sokkal több ennél a vitázó, tevékeny humanizmusnál. Mély és költői materializmusa a világot a változó anyag szüntelen körforgásának látja, amelyben a holt anyag élővé szerveződik, majd ismét felbomlik, s minden rész úgy illeszkedik az egyetlen, végtelen egészbe, hogy túlmutat önmagán.

A három elbeszélés, amelyet ebben a kötetben kap kézhez az olvasó, először jelenik meg magyarul, pedig a világirodalomban komoly rangja van mindegyiknek. Az *Igaz mese* Balzac egyik legkedvesebb olvasmánya volt, a *Házasság és hűség*-re és az *Egy este otthon*-ra egyre gyakrabban hivatkozik az irodalomtörténet, példaként a többsíkú, bonyolult ábrázolásra.

Különös elbeszélések. Sisteregve csapnak össze bennük az ellentétes ítéletek, vélemények. Dialektika ez a javából. Diderot egy-egy kérdést minden oldalról, a valóság és lehetőség szinte valamennyi síkjáról megvizsgál. „Nem az az igazi meggyőződésünk - írja egyhelyütt -, amelyben soha nem kételkedtünk, hanem amihez újra meg újra visszatérünk.” Talán ilyesformán taníthatott Athén utcáin Szókratész: gondolkodásra serkentve, szórakoztatva és barátián. A vitázó párbeszédnek a nagy görög filozófusok óta nem volt olyan mestere, mint Diderot.

Filozófia ez a három elbeszélés, de szépirodalom is, a szó igazi értelmében. Mind a három elbeszélés feszült, a lényegre szorító. Az ellentétek és párhuzamok egymásnak felelgetnek s egy-egy mondat távlatot nyit hol a szereplők múltjára, hol meg a jövőjére. A megelevenítő pontossággal rajzolt környezetben mindig ott az író, személyesen. Oly élőnek érzi alakjait, közlési vágya oly szenvedélyes, hogy ő is közbük lép, mint szereplő, mint narrátor, vagy csak mint közbeszóló, aki megfigyeléseivel színezi az elbeszélést és irányítja az olvasót. Az emberi együttélést szabályozó legfontosabb elveket és intézményeket világítja meg más és más pontról, annyi ötletességgel, olyan mesélő kedvvel, hogy a tanító szándék egy pillanatig sem válik tételessé.

Mert ez a nagy elbeszélő tanítani akar. Nem pedánsan, erőlködve, hanem mesélve, mulattatva, feszült, drámai helyzetekkel, fordulatos, eleven párbeszéddel, felejthetetlen alakokkal, játékosan és célra törve, adomázva és vitázva tanítja, hogy mindennek célja és mértéke az ember. Ennek a meggyőződésnek a nevében oldoz fel és ítélkezik. A rideg, tételes erkölcs helyett, amelynek La Carlière-né feláldozta saját magát és férjét, az egyetemes, örök érvényű igazságok mozdulatlan csillagképe helyett, amelyben az öreg langres-i mesterember hinni akar, fia, a „Filozófus” embert szolgáló, embert szerető igazságot követel.